گۆڤارا زانستێن مرۆڤایەتی یا زانکۆیا زاخۆ
مجلة العلوم الانسانية لجامعة زاخو
Humanities Journal of University of Zakho (HJUOZ)
Vol. 11, No. 1, pp. 108–120, March.-2023.
hjuoz.uoz.edu.krd
p-ISSN: 2664-4673
e-ISSN: 2664-4681
journals.uoz.edu.krd

مەولانازادە رەفعەت بەگ ١٨٩٦-١٩٣٠ ژیان و رولێ وی یێ سیاسی

وارهێل عمر اسماعیل

پشکا مێژوو، فەکولتیا زانستێن مروڤایەتی، زانکویا زاخۆ، هەرێما کوردستان-عیراق. (warhel.ismail@uoz.edu.krd)

تاريخ الاستلام: 2022/08 تاريخ القبول: 2022/12 تاريخ النشر: 2023/01 https://doi.org/10.26436/hjuoz.2023.11.1.1006

پۆختە:

کارکرن و دویڤچوون ل سەر ژیانا کەسایەتێن بووینە مال بۆ مێژوویێ، و جهێ شوین پەنجێن خو د لاپەرێن مێژوویێدا هێلاین، کارەکێ ژ هەژی ڤەکولین و بدویڤرا کەفتنییە، ب ئاشکراکرن و ئەنجامدانا ڤەکولینان لدور ئەڤان کەسایەتییان دێ گەلەک بوویەروو رووداێن ڤەشارتی ب روناهیێ شاد بن، هوسا دێ مفایەکێ باش گەهیتە مێژوویێ و بەرچاڤکرنا ئەوی کەتوارێ ئەو کەسایەتی تێدا ژیایین، دێ پەردە ل سەر گەلەک زانیارێن نخافتی رابت، ئەڤ یەکە دێ مە گەهینیتە هندەک زانیاریێن نە بهیستی.

ئەڤ ڤەکۆلینە لدور مەولانازادە رەفعەت بەگییە، ئەڤ کەسێ خودان رولەکێ مەزن د بوویەرێن دووماهییا دەولەتا ئوسمانیدا، خەبات و بەرخودانکری ژ پێخەمەت هیڤی و ئارمانجێن بلند بۆ تەڤایا جڤاکێ دەولەتا ئوسمانی، ژ بەرکو ب دەستڤەهاتنا ئارمانجێن ئەوی دا مفا گەهیتە پتریا جڤاکێن وی سەردەمی یێ دەولەتا ناڤهاتیدا.

ئەڤ ڤەکۆلینە تەکەزێ ل سەر کەسایەتییەکی دکەت، کو ئەو کەس ل سەردەمەکێ هەستیار د دەولەتا ئوسمانیدا ژیایە، د ئەڤی ماوەیدا دەولەتا ئوسمانی روو ب روویێ ژناڤچوونێ د بوو، هێدی هێدی بەرک ژ بن پیێن سولتانی دهاتە کێشان، هندەک کاراکتەرو خەیالپەرست هاتن و بوونە بالا دەست، شەرەک جیهانی پەیدا بوو، گوهورینێن هەستیارو چارەنڤیساز ل پاش خو هێلان، دەولەتێن نەتەوەیی ل ڤێ دەڤەرێ پەیدا بوون، بەلێ مافێن هندەک مللەتان هاتنە خوارن و ئازادی و هیڤیێن ئەوان ب دەولەتێن سەربەخو هاتنە بن پێکرن.

پەیڤێن سەرەکی: کوردستان، دەولەتا ئوسمانی، مەشرووتیەت، سەربەستی، فیدایێن مللەتی.

پێشەکی

گرنگیا ئەڤی بابەتی د هندێدایە ب ڤەکۆلین و لێگەریانا ژیانا رەفعەت بەگی دێ بسەر گەلەک بوویەرو رووداێن ڤی سەردەمی پەیدابووین هەلبی، ژ وان دێ بزاڤا ئوپوزسیونا دەولەتا ئوسمانی، ئتتیحادو تەرەقیێ و موستەفا کەمالی زانی، دێ ئاشنا بی ب ئەوان توهمەتێن هاتینە دروستکرن بو ئەڤان لایەن و کەسێن ئەرکێ دژایەتیێ و کارێ ئوپوزسیونێ بستوویێ خوڤە گرتین، ئەگەر ب رەنگەکێ گشتی تو ل سەر ئەڤی بواری براوەستی ئەڤان کویراتیێن بابەتی بدەست ناکەڤن، لەو ب ئەنجامدانا ئەڤی کاری زانیاریێن باش دێ بدەست کەڤن، هەروەسا چ کارێن زانستی یێن تایبەت و گرێدای ئەڤی کەسی نەهاتینە ئەنجامدان، کارێن ب رەنگەکێ سەرڤە سەرڤە یێ هاتینکرن، بەلێ ئەڤ چەندە نەبوویە ئەگەرێ نە هلێڤرینا پەردێ ل سەر لایەنێن نخافتی یێن ژیانا ئەڤی کەسی ژ هەمی رەخانڤە.

ئەڤ ڤەکۆلینە هاتییە پارڤەکرن ل سەر چار تەوەران، ئەڤ تەوەرە ژی هاتینە دابەشکرن ل سەر هندەک خالێن بچووکتر، د تەوەرێ ئێکێدا ئەوێ ل ژێر ناڤێ(خێزان و ژییێ گەنجایەتیێ ١٨٦٩-١٨٩٦)، د ئەڤی تەوەریدا ئاماژە ب خێزانا رەفعەت بەگی و ژیانا وی یا دەستپێکی وگەنجاتیێ وی هاتییەکرن، بەرسڤ ل سەر هندەک پسیاران هاتییەدان مینا رەسەنێ رەفعەت بەگی بۆ کێ ڤەدگەریت؟ بابێ وی کییە و چ کار ئەنجامداینە؟. د تەوەرێ دوویدا ئەوێ هاتییە بناڤکرن ب(ژیانا پەنابەریێ ١٨٩٦-١٩٠٨)، ئاماژە ب ژیانا پەنابەریێ ل باژێرێ قەیسەریێ و ویلایەتا یەمەنێ هاتییەکرن، هەردیسان بەرسڤا ئەوان پسیاران هاتییەدان ئەوێن ئاماژێ ب وان دەردەسەری و نەخوشی ئەزیەتێن کەفتینە د رێکا رەفعەت بەگیدا لدەمێ ئەو ل غوربەتێ، ئایە بەرسڤا نامە و داخوازێن وی ژ لایێ دەولەتێڤە هاتینەدان یانە؟. د تەوەرێ سێیدا ئەوێ ب(رەفعەت بەگ ل سەردەمێ مەشرووتییەتا دووێ ١٩٠٨-١٩١٨)هاتییە بناڤکرن، د ئەڤی تەوەریدا ئاماژە ب چەوانییا ڤەگەریانا رەفعەت بەگی بۆ پایەتەختی، کومەلا فیدایێن مللەتی و رۆژناما سەربەستی هاتییەکرن، د ئەڤی تەوەریدا پسیارێن گرێدای ئایە رەفعەت بەگی چ کر دەمێ زڤرییە پایەتەختی؟ ئایە رەفعەت بەگی دەست ژ ئەوان بهایان بەردا ئەوێن سەرا وان هاتییە فرێکرن بۆ ژیانا پەنابەریێ؟ ئایە بۆ ئەو چوو دناڤا وان پێکهاتەیێن ب کارێ ئوپوزسیونا دستهەلاتدارێن دەمیدا؟. هەروەسا د تەوەرێ چارێ و دووماهیێدا ئەوێ ل ژێر ناڤێ(هەلویستێ رەفعەت بەگی هەمبەری دەولەتا تورکی یا نوو ١٩١٩-١٩٣٠)تیشک هاڤێتییە سەر هەلویستێ رەفعەت بەگی ژ بزاڤا سەربەخو یا تورکی یا نوو ١٩١٩-١٩٢٢، هەروەسا هەلویستێ وی بەرامبەری دەولەتا تورکی یا نوو و مرنا رەفعەت بەگی، ئایە گوهورین د هزرێن رەفعەت بەگیدا پەیدابوون یانە؟ بۆچی ئەو ژ هزرێن لامەرکەزییەتێ بەرەڤ هزرێن کوردپەروەریێ چوو؟ بۆچی ئەوی دژایەتییا دەولەتا تورکی

یا نوو دکر؟، د ماوەیێ ئەڤێ ڤەکۆلینێدا دێ بەرسڤا ئەڤان پسیاران و گەلەک پسیارێن دیتر ژی هێتە دیتن.

دەربارەی ژێدەرێن مفا ژێهاتییە وەرگرتن، ژێدەرێن جوراو جور هاتینە بکارئینان، ئێک ژ ئەوان ژێدەرێن سەرەکی یێ د ماوێ ڤەکۆلینێدا هاتییە بکارئینان، بیرەوەرییێن مەولانازادە رەفعەت بەگی بخو بووینە، ئەوێن ل ژێر ناڤێ(Mevlanazade Rıfat Sürgün Hatıratlarım). هەروەسا ئەگەر ئەرشیفێ دەولەتا ئوسمانی نەبیت گەلەک ژ لایەن و بوویەرێن مێژوویا گەلەک مللەتان دێ مینت تاری و پڕی کێماسی، مللەتێ کورد ژی ئێک ژ ئەڤان مللەتانە یێن ب سەدان هزاران بەلگەیێن گرێدای کەس، لایەن، مێژوویا وان د بەرپەرێن ئەڤی ئەرشیفیدا هەین. د ئەڤێ ڤەکۆلینێدا مفا ژ ئەرشیفێ دەولەتا ئوسمانی هاتییە دیتن، و چەندین بەلگەنامەیێن گرێدای بابەتی هاتینە بکارئینان. هەروەسا هندەک پەرتوکێن ب شێوێ نامەیێن ئەکادیمی یێن دکتورایێ و ماستەرێ مفایەک باش ژێ هاتییە دیتن مینا(Mustafa Coşkun, Mevlanazade Rifat Beyin Gazetecelik Hayatı ve Faaliyetleri). هەروەسا(Hasan Fahmi Demir, II Meşrutiyet Döneminde Serbesti Gazetesi Ve baş yazarı Hasan Fahmi Misyonu)، و گەلەک پەرتوک و گوتارێن دیتر یێن جوراو جور.

ئێک: خێزان و ژیێ گەنجایەتییێ ١٨٦٩-١٨٩٦

آ. خێزانا رەفعەت بەگی:

رەسەنێ مالباتا رەفعەت بەگی بۆ ئێک ژ بەگێن باژێرێ سلێمانییێ ب ناڤێ(محەمەد بەگ)ی ڤەدگەرت(Coşkun, 2019, s 21)، ئەڤە دبیتە باپیرێ رەفعەت بەگی. ل دور بابێ وی(عەبدولرەحمان ناجم بەگ)ی زانیارییێن باش لبەر دەست یێن هەین، ژ بەر کو د ناڤبەرا سالێن(١٨٦٢-١٨٩٤)دا فەرمانبەرێ دەولەتا ئوسمانی بوو(Birinci, 1996, s 109-110)، بابێ رەفعەت بەگی ل سالا ١٨٣٣ ل سلێمانییێ هاتییە سەر دونیایێ، خواندنا خو یا مەدرەسێ ل سلێمانییێ و بەغداد بدوماهی ئینایە(Coşkun, 2019, s 22)، ل سالا(١٨٦٢-١٨٦٣) د ژییەکێ گەنجدا هەمبەرێ(٤٠٠) قرووشان ل فەرمانگەها (موفەتشییا کتێبخانەیا دەرسەعادەت)ێ هاتییە دامەزراندن، ب درێژاهییا ژیانا خو یا فەرمانبەرییێ ل جهێن جودا جودا گەلەک ئەرک وەرگرتینە، دەمەکی وەک ماموستا ل(مەکتەبا ئوسمانی) ل پاریس دەرس یێت گوتین، ل سالا ١٨٨٨ دەمێ سەروکێ (مەحکەما بیدائی) ل دیاربەکرێ ب توهمەتا خەلەت بکارئینانا ئەرکێ خو ئەو تووشی دووڤچوونەکێ دبیت و ژ کارێ وی دهێتە دەرێخستن(Köse, istanbul 1997, s 274)، بەلێ پشتی ڤێ بویەرێ ب دوو سالان ئەڤ چەندا د دەرهەقا ویدا هاتییەکرن ب خەلەتی دهێتە هەژمارتن و جارەکا دی ئعتیبارا وی پێ دهێتەدان، پشتی ڤێ چەندێ دهێتە راسپاردن ب سەروکاتییا(مەحکەما ئستینئنافا)ویلایەتا بەیروتێ، دووماهی ئەرکێ وی یێ فەرمانبەرییێ وەرگرتنا پوستێ وی(سەروکاتییا ژورا تاوانێن مەحکەما ئستینئنافی)یا ویلایەتا مەعموورەتولعەزیزە بوو(Kırbıyık, 1997, s 133).

ژێدەر ب ناجم بەحسێ ڤی کەسی دکەن، د ماوێ فەرمانبەرییا خودا بتنێ بڤی کاریڤە مژوول نەبوویە، بەلکو زمانێن(تورکی، عەرەب و فارسی)دزانین، کارێ پولینکرنا گەلەک پەرتوکێن د پەرتوکخانێن وەقفێن ئیستانبولێدا ئەنجامدایە، هەروەسا ئەو وەک شاعر ژی دهاتە نیاسین، دووماهی کارێ ناجم ئەفەندی سەروکاتییا رێڤەبەریا تاوانان ل خەرپوتێ بوو، ل ٢٣ خزیران ١٨٩٥ ل باژێرێ خەرپووتێ چوویە بەر دلوڤانیا خودێ(Kırbıyık, 1997, s134).

د ژێدەراندا هاتییە دیارکرن کو دەیکا رەفعەت بەگی هەتا سالا ١٩٠٩ د ژیانێدا بوویە، بەلێ دەربارەی تاکێن خێزانا وی یێن دیتر چ پێزانینێن ل بەردەست نینن(Maaruf, 1997, s160).

ب: ژیانا دەستپێکی و گەنجاتی:

سال و جهێ ژ دایکبوونا رەفعەت بەگی ب دروستی دیار نینە، بەلێ دوو بوچوون لدور سالا ژ دایکبوونا وی یێن هەین، ، د تەلگرافەکا سکالاییێدا ئەوا ل ٩ ئەیلول ١٨٩٥ هاتییە بلندکرن بو جهێن شولەژێ تێدا ئاماژە ب هندێ هاتییەدان کو د ژییێ٢٥ سالێدایە(Issı, 2010, s3)، د نامەیەکێدا کو هاتییە نڤیسان ژ لایێ ویڤە ل ١٥ خزیران ١٩٠٩ێ دیاردکەت کو نوکە ژییێ من ٤٠ سالە(BOA, DH.MKT, D:431, G:1)، بگورەی ڤان زانیارییان سالا ژ دایکبوونا رەفعەت بەگی دکەڤیتە دەوروبەرێن سالێن(١٨٦٩-١٨٧٠)هەروەسا ل دویڤ هندێ کو ل ڤی دەمی بابێ وی عبدالرحمن ناجم فەرمانبەر بوو ل ئیستانبولێ لەو دبیت ژ دایکبوویێ ڤی باژێری بیت!، هەروەسا سالا دەستپێکرنا فەرمانبەرییا وی ژی دیار نینە، بەلێ زانیارییێن هەین کو یێ بوویە رێڤەبەرێ گرتیخانا باژێرێ سینوپێ هەمبەرێ ١٥٠٠ قرووشان(BOA, DH.MKT, D:431, G:1)، ژێدەرێ ئەڤ زانیارییە دیارکری دبێژیت ل ٩ ئەیلولا ١٨٩٥ سکالایا موتەسەرفێ سینوپێ فازل بەگی لدور رەفعەت بەگی هاتییە بلندکرن بو سەدارەتێ، د ڤێ تەلگرافێدا رەفعەت بەگ ب"کەسەکێ نەپێگیرو هەڤدژ د گەل دەستهەلاتێ و ئەنجامدەرێ کریارێن نە شرین" دایە نیاسین، هەروەسا د تەمامەتییا تەلگرافا خودا دیارکرییە کو رەفعەت بەگ ژ کارێ وی بهێتە دوورئێخستن یان ئەو دێ داخوازا ڤەگوهاستنا موتەسەرفییا خو کەت بو جهەکێ دیتر(BOA, BEO, D:3462, G:259633).

پشتی ڤێ تەلگرافێ ب چەندەکێ رەفعەت بەگ دچیتە باژێرێ(قەستەموونو)و د بیتە کاتبێ تایبەتێ یێ والیێ(قەستەموونو) خەلیل خالد بەگی، ئەڤە بەلگەیە ل سەر هندێ کو تەلگرافا فازل بەگی بوویە ئەگەرێ دەرئێخستنا رەفعەت بەگی ژ پوستێ وی، و هەتا ٤ خزیرانا ١٨٩٦ مایە د ڤی کاریدا، ئەڤێ خەلیلی ماوەکی دەرسێن گوتینە کورێ سولتانێ ئوسمانی(جێهنشین رەشاد ئەفەندی)ی، دهێتە گوتن کو خەلیل بەگ ژ بنەمالا(بابان)بوو، ژ بەر هندێ رەفعەت بەگێ سلێمانی یێ کرییە کاتبێ خو یێ کەسوکی(Tas, 2014, p 502).

خەلیل خالد بەگ کەسەکێ نێزیکی روسیا بوو، روسیا ژ بەر خزمەتا وی ئەو ژ هەژی نیشانێن رێزلێنانێ هاتبوو خەلاتکرن، ئەڤە بەلگەیە لدور نێزیکییا ڤی کەسی بۆ روسیا، ئەڤ چەندە بۆ ئەگەرێ هندێ کو کاربدەستێن دەولەتێ ڤی کەسی ل ٢٠ خزیران ١٨٩٥خانەنشین بکەن و ب رەنگەکێ

نەچاری ل باژێرێ قەیسەریێ ئاکنجی دکەن(Bulut, 2020, s 7).

مەولانازادە رەفعەت بەگ ژی ب شووپا رێڤەبەرێ خودا چوو، ل دور ڤێ چەندێ ل سەردەمێن پاشتر رەفعەت بەگ د رۆژناما(سەربەستی-Serbesti)دا بڤی رەنگی ئاماژەیێ ب ڤێ رووданێ دکەت: "ل دور وێ بوویەرا هەمبەری والیێ قەستەموونوو یێ بەرێ خەلیل خالد بەگی پەیدابووی ئەز ژی ب هەمان رەنگ و ب شێوەکێ نەیاسایی هاتمە دوورخستن، ب رەنگەکێ نەچاری ل باژێرێ قەیسەری هاتمە ئاکنجیکرن و مووچەیێ من ژی هاتییە برین، ئەڤە دەستپێکا وان ١٢ سالان بوو ئەوێن ئەز هاتیمە دورخستن"(Birinci, 1996, s 109).

دوو: ژیانا پەنابەریێ ١٨٩٦-١٩٠٨

أ:باژێرێ قەیسەریێ

ئێکەم جارا رەفعەت بەگ ژ وەلاتی هاتییە دەرئێخستن بۆ باژێرێ قەیسەریێ بوو، پێزانینێن باش و دروست لدور سالا ڤێ دوورئێخستنێ نینن، ل دور ڤێ یەکێ رەفعەت بەگ د بیرەوەرییێن خودا ئاماژەیێ ب هندێ ددەت کو"ئەڤێ دوورئێخستنێ ١٢ سالان ڤەکێشایە"(Rıfat, 2009, s19).

زانیاری ل سەر ژییانا رەفعەت بەگی ل دەمێ دوورئێخستنا وی بۆ باژێرێ قەیسەریێ دکێمن، بەلێ یا خویایە کو ئەڤ دوورکەفتنە ب نەخوشی و ئەزیەت و خەریبییەکا مەزن بسەردا دەربازبوویە، ب تایبەتی پشتی ل ٤ نیسان ١٩٠٢خەلیل خالد بەگ چوویە بەر دلوڤانییا خودێ(Rifat, 2009, s 20)، ل دەمێ رەفعەت بەگی کاروبارێن خو ب مەرەما رەڤینێ بەرەڤ ئەوروپا دکرن، دەنگوباسێن ڤێ چەندێ دگەهنە لایەنێن پەیوەندیدار، لەورا ئێکسەر بسەر جهێ ئەویدا دگرن و رەفعەت بەگی دەستەسەر دکەن، د ئەڤی دەمیدا رەفعەت بەگی چەند کتێبەک نڤیسا بوون، وەکی(ئەڤا ژ بوری پەیدابووی-Maziden ibraret) ژ دوو بەرگان پێک دهات، پەرتوکەکا مێژووی بوو، هەروەسا پەرتوکەکا دی ب ناڤێ (نهێنیێن گەردوونی-Esrar-i kainat) کو پەرتوکەکا گرێدای فەلسەفێ بوو، هەردیسان پەرتوکەک ژی ل سەر فەرمودەیێن پێغەمبەری(س.ل) ب ناڤێ(مدافعێ ئیرشاد-Müdafaa-i irşad)، هەرسێ پەرتوکێن وی هاتنە دەستەسەرکرن و بو قەسرا سولتانی هاتنە هنارت، رەفعەت بەگی ئەڤ چەندە دکرە ستوینێ رۆژنامەڤانەکێ ب ناڤێ (کاباساکال محەممەد پاشایی١٨٥٤-١٩٠٩)، ئەگەر ڤێ چەندێ ژی ڤەدگەرینیت بو هندێ کو وێنەیەکێ وەلی عەهدێ سولتان رەشادی دناڤ کەلوپەلێن ویدا دیتبوو(Açık Arıza,Serbesti, 28 Teşrinisani1324(11 Aralik 1908)No:27, s1).

زانیاری سەبارەت ماوەیێ مانا رەفعەت بەگی دزیندانێڤە ل بەردەست نینن، هەر چەندە وەسیەتا خەلیل خالد بەگی ئەو بوو کو رەفعەت بەگ مەزارێ وی چێکەت بەلێ ئەڤ چەندە نەهاتە ئەنجامدان، بو ڤێ مەرەمێ چەندین تەلگراف هاتبوونە هنارتن بو جهێن شولەژێ، بەلێ داخوازی نەهاتە جێبەجێکرن(Açık Arıza,Serbesti, 28 Teşrinisani1324(11 Aralik 1908)No:27, s2)، رەفعەت بەگ د وی ماوەیێ مایە د زیندانێڤە، د ئێک ژ ئەڤان تەلگرافێن بو پایتەختی هنارتیدا دیارکربوو" ئەو کەسەکێ گرێدای ئیسلامێ و دەولەتا ئوسمانییە" هەروەسا دیاردکەت کو هەمی کەس لدور بێ گونەهییا وی دیدەڤانن، هەروەسا د تەلگرافا دوویێدا دیاردکەت:"جارەکا دی ئەڤە وەرزێ زڤستانێ هات و بۆ رەمەزان، نەهامەتیێ و کارەستان پەرێن خو بسەرمەدا بەردان"(BOA.DH.TMIK,D:156,G:26).

ب رەنگەکێ گشتی د تەلگرافێن خودا ئاماژە ب وێ بێدادیێ کرییە ئەوا د دەرهەڤێ ویدا هاتییەکرن، ئاماژە ب رەوشا خو یا خرابکرییە، گازندە ژ هندێ کرییە کو دەنگێ ئەوی ناگەهیتە جهێن شولەژێ، هەروەسا د خواست بزووترین دەم بچیتە بەرامبەر دادگەهێ و بێ تاوانییا ئەوی بهێتە دیارکرن و ئازادکرن، هەروەسا داخوازا گرێدانا مووچەیەکی دکر، د هەمبەری ئەڤێ چەندێدا بابەت بو رۆژەڤ و گەهشتە جهێن بەرپرس، لەورا ب بریارا پایتەختی ب مەرجێ مانا ئەوی ل بن چاڤدێرییا بخورتی ل باژێرێ قەیسەریێ و ژبەر رەوشا وی یا خراب ئەو هاتە ئازادکرن(Coşkun, 2019, s29)، ب دروستی دەمێ هاتییە ئازادکرنا وی خویا نینە، بەلێ دناڤبەرا ٢٥ خزیران ١٩٠٤ و ١٧ چرییا ئێکێ ١٩٠٤ هاتییە ئازادکرن، پاشی تەلگرافەکێ بو ویلایەتا ئەنقەرە فرێدکەت و داخوازا وەرگرتنا پوستێ (دانپێدانێن یاسایی Kayseri-Müstankiliği)ل قەیسەریێ دکەت، پشتی ڤێ داخوازیێ ب دوو مەهان ویلایەتا ئەنقەرە بەرسڤەکێ بۆ وەزارەتا ناڤخوو فرێدکەت، تێدا دیارکرییە کو ئەڤ کەسێ داخوازا ئەڤی پوستێ ناڤبری کری، ناڤوونیشانێن وی د دیار نینن، ئەڤ چەندە ژی ڤەدگەریت بۆ تێکەلکرنا ناڤێ وی د گەل یێ فەرمانبەرەکێ دیتر ل باژێرێ(چوروم-Çorum) کو هەمان ناڤ هەبوو، لەو وەزارەتێ دیارکرییە کو دڤێت ئەڤ کەسە نوکە ل چورومێ بت، ب چ مەبەست ئەو ل قەیسەریێ هاتییە دیارکرن؟، بەلێ ژ رووданێن پاشتر خویا دبیت کو ئەڤ پوستە ب رەفعەت بەگی نەهاتییەدان(BOA,DH.MKT,D:915,G:23). و ل پاشەرۆژێ ئەڤ داخوازییە گەهشتە کیڤە؟ چ تشت دیار نینە! بەلێ ژ سەروبەرێ پاشتر خویا دبیت کو ئەڤ داخوازییا رەفعەت بەگی نەهاتییە بجهئینان. هەروەسا ل پاشەرۆژێ هێشتا کاروبارێ خراب یێ ئابوریێ رەفعەت بەگی ب هەمان رەنگ بوو، چ گوهورینێن باش بسەردانەهاتبوون، ئەڤ چەندە ژی باشتر روهن دبیت دەمێ رەوشا خو بو ویلایەتا ئەنقەرە دیارکری(Coşkun, 2019, s 31).

ل ١٢ شوباتا ١٩٠٥ دەنگوباسەکێ دلڤەکەر بو رەفعەت بەگی هات ئەوژی نڤیسارەك ژ وەزارەتا ناڤخوو بۆ وەزارەتا دارایی دهێتە فریکرن لدور گرێدانا کوژمەکێ مووچەی بۆ رەفعەت بەگی، هەروەسا چەند مووچەکێن مەهان ل سەر ئێک ب وی دهێنە دان، رەفعەت بەگی سکالیەک ل سەر موتەسەرفێ قەیسەریێ، ئەوێ بناڤودەنگ ب توندییا خو، تومارکربوو، لدور وێ چەندێ کو ئەوی ئەو یێ ئەشکەنجەدای، بەلێ زانیار لدور ئەڤی بابەتی بتنێ ئەڤ چەندەیە، زانیارییێن زێدەتر نینن(Rıfat, 2009, s 19).

ب: ل ویلایەتا یەمەنێ

جهێ دووێ یێ دویرئێخستنا رەفعەت بەگی بۆ وەلاتێ یەمەنێ بوو، ئەو سەردەمەکێ درێژ بوو رەفعەت بەگ د بن ئاکجیکرنا بزوریدا ل باژێرێ قەیسەریێ، هەتا ١٢ شوباتا ١٩٠٥ ل قەیسەریێ بوو، بەلێ یا دیار نینە کا کەنگی ئەو هاتییە

دوورئێخستن بو یەمەنێ، بەلێ ل دەمێ مەشرووتییەت هاتییە راگەهاندن ل ٢٣ تیرمەهـ ١٩٠٨ ئەو ل وەلاتێ یەمەنێ بوو، ئەڤە بەلگەیە كو بەری هینگێ ئەو بو ڤی وەلاتی هاتییە دوورئێخستن، دهێتە گوتن كو نێزیكی ٣ سالان مایە ل ویلایەتا یەمەنێ، كەواتە ل سالا ١٩٠٥ بۆ یەمەنێ هاتییە هنارتن(Coşkun, 2019, s 32)، رەفعەت بەگی د بیرەوەرییێن خودا ئاماژە ب هندێ كرییە، كو ئەو بو ماوێ نێزیكی ١٢ سالان ژ ئازادییا خو هاتییە بێ بەهركرن، ژ دوورئێخستنەكێ بو ئێكا دیتر هاتییە ڤەگوهاستن، ئەڤێ چەندێ ئەو تووشی دەردەسەری و نەخوشییێن مەزن كریە، ئەڤێ چەندێ كارتێكرنەكا مەزن و نەرێنی ل سەر ژیانا ئەوی كرییە، هەروەسا دیاركرییە كو دووماهیك جهێ ئەو بۆ هاتییە دوورئێخستن وەلاتێ یەمەنێ بوو، و ئەو ل باژێرێ سەنعا هاتییە ئاكنجیكرن، هەردیسان د رۆژنامەیا سەربەستیدا ئەوی دایە دیاركرن كو ل دەمێ كودەتایا ١٩٠٨ ئەو گەلەك ژ پایتەختێ دەولەتێ یێ دووربوو، ئەو ل وەلاتێ ئەمەنێ بوو، دەربارەی ژیانا رەفعەت بەگی ل ئەمەنێ چ زانیارییێن باش لدور كاروچالاكییێن وی لبەردەست نینن، یا خویا ئەوە د ڤی ماوەیێ ئەوی بوراندی ل یەمەنێ ئەوێ بێ مووچە و كار بوو، رەفعەت بەگی د لایحەكا ١٦ لاپەریدا ئەوا بو وەزارەتا ناڤخوو هنارتی چ تشتێ دیتر سەبارەت رەوشا خو ل یەمەنێ دیارنەكرییە(Rıfat, 2009, s 21).

سیێ: رەفعەت بەگ ل سەردەمێ مەشرووتییەتێ ١٩٠٨-١٩١٨

آ: ڤەگەریان بۆ پایتەختی-ئیستانبولێ

پشتی بوراندنا سەردەمەكێ دوورو درێژ ل وەلاتێ یەمەنێ، د بن مەرجێن گران یێن زیندانێن یەمەنێدا ئەوی بوراندین، ب راگەهاندنا مەشرووتییەتێ ل ٢٣ تیرمەها ١٩٠٨، و پشتی دەرئێخستنا لێبورینا گشتی ل ٢٩ تیرمەها ١٩٠٨ ئەو د گەل سێ هەڤالێن خو ب ناڤێن(زیبیا مەلا بەگ، سەعید بەگێ كەمالپاشازادە و سەعید بەگێ لاستیك)ئەو زڤرین بۆ پایتەختی، ئێك ژ ئارمانجێن سەرەكی یێن رەفعەت بەگی پشتی ڤەدگەریتە ئیستانبولێ كاركرن بوو دژی سولتان عەبدولحەمیدێ دووی(Beyhan, 1993, s 16) ، بۆ ئەڤێ مەرەمێ د رێكا ڤەگەریانێدا و پشتی گەهشتی ژی گەنگەشە دگەل هەڤالێن خو كرییە مینا سەعید ئەفەندی١٨٤٨-١٩٢١ و حسێن سەنعان بەدرخان، دەمێ زڤرین بۆ وەلاتی ل دەستپێكێ ب گەمییەكێ هاتنە ئیزمیرێ، ل وێرێ لقا كومەلا ئێتیحاد و تەرەقیێ پێشوازییەكا باش ل ئەوان كر، پاشی ب جوشەكا مەزن بەرەڤ باژێرێ ئیستانبولێ برێكەفتن، ئەو باژێرێ ئەو ب سالان بوو ژێ دووركەفتی، ل ٣٠ تیرمەها ١٩٠٨ ب گەمییەكا شاهێ مسرێ خدێوی كاروانێ ئەوان گەهشتە ئیستانبولێ، و ژلایێ هزاران كەسانڤە ب درووشمێن ئازادیێ ئەو هاتنە پێشوازیكرن(Kerimoğlu, 2005, s42).
كارێ ئێكێ یێ رەفعەت بەگی پشتی زڤرینێ ژ غوربەتێ چوونا دناڤ كومەلا ئێتتیاد و تەرەقی بوو، ئەوی د رێكێدا سووند خوار بوو، كو ئەو نەراوەستیت هەتا سولتانی ژ حوكمی لابدەت(Çetinsaya, 2016, S 355)، بڤێ مەرەمێ قەستا بارەگایێ كومەلا ناڤبری یێ سەرەكی ل ئیستانبولێ كر، د گەل (دكتور بهائەددین شاكری و خالد بەگێ قولئاغاسی) ب رەنگەكێ كویر ئاماژە ب گرنگی و پێدڤیا لادانا سولتانی كر، بەلێ چ پیشوازی ل ئەڤێ پێشنیارا رەفعەت بەگی نەهاتەكرن، لەو ئەو ژ كومەلا ناڤهاتی بێ هیڤی دبیت و دەست ب چالاكیێن دیتر دكەت، هەروەسا ئێك ژ كارێن دیتر یێن رەفعەت بەگی یێن دەستپێكی داخوازا رێككەفتنێ بوو دگەل ئەرمەنان، پاشی دگەل سەروكێ كومەلا كورد تەعاوون تەرەقی(سەیید عەبدولقادر نەهری١٨٥١-١٩٢٥) كوم دبیت، داخوازا كومبوونا ئەوان هەمی كەسان دكر ئەوێن ب بەهانەیێن جودا جودا ژلایێ دەستهەلاتا ئوسمانیڤە ژ وەلاتی هاتینە دوورخستن و تووشی زولم و نەهامەتیین مەزن بووین(Rıfat, 2009, s 23).

ب: كومەلا فیداكارییێن مللەتی

وێستگەهێ رەفعەت بەگی یێ دووێ كاركرن بوو دناڤ (كومەلا فیداكارێن مللەتی- Fedakaran-i Millet Cemiyeti) ئەڤ كومەلە ژ لایێ ئەوان كەسانڤە هاتە دامەزراندن ئەوێن ب بەهانەیێن رەنگاورەنگ ژلایێ دەستهەلاتا ئوسمانیڤە ژ وەلاتی هاتینە دەرئێخستن، توهمەتا ژ هەمییان دیارتر ئەو بوو ئەوا دگوت:" ئەڤان كەسان دژی سولتانی و بنەمالا وی كارو رێكخستن یێن ئەنجام داین"، بەلێ ئەو ئومێدێن ئەوان ب سەردەمێ نوو ڤەهاندین گەلەك پێڤەنەچوو تووشی نسكویێ و دلگرانیێ بوون، داخوازیێن ئەوان چ گرنگی پێ نەهاتەدان Çapanoğlu, 1964, s 21).
ل ١٢ خزیران ١٩٠٨ئەو كەسێن هاتینە دوورئێخستن ژ وەلاتی ب مەرەما هەڤنیاسینێ ل مەیدانا سولتان ئەحمەدی كومبوون، د ئەڤێ خرڤەبوونێدا(نەجیب نادر بەگ[1]) ئەڤ كەسە ئێك بۆ ژ روناكبیرو كارمەندەكێ دەولەتێ یێ خودان شیان، د هەمان دەمدا ئەو ئێك ژ ئەوان كەسان بۆ یێن سولتان عەبدولحەمیدێ دووێ هزرەك مەزن بۆ دكر، ژبەر هندێ بەردەوام ئەو دادمەزراند بۆ جهێن دویر ژ پایتەختی، هەروەسا ئەوی د پێشتردا كارێ دەڤەرداربیا(كایاپنار)ێ كرییە، گوتارەكا ب جوش د خوینیت، د گوتارا خودا ئاماژە ب پێدڤییا قەرەبووكرنا زیانڤێكەفتییان پێدڤییە رێكخراوەك بهێتە دامەزراندن(Çapanoğlu, 1964, s24)، بڤی رەنگی ئەڤ داخوازییە هاتە بجهئینان، بریارا دامەزراندنا رێكخراوا فیداییێن مللەتی هاتەدان، د هەمان دەمدا ب هەمان ناڤ بریارا دەرئێخستنا رۆژنامەیەكێ ژی هاتەدان، ئەڤ كومەلە هاتە دامەزراندن ب سەركێشییا كەسەكی ب ناڤێ(عەونوللاهـ ئەلكازمی)ناڤێ ڤی كەسی یێ دروستی(محەممەد سەلیم)بوو، پێشتر ئەڤ كەسە هاتبوو زیندانكرن و هەردوو پێن وی د زیندانێڤە ب زنجیرێن ئاسنی هاتبوونە گرێدان، هەتا راگەهاندنا مەشرووتییەتێ ئەو د ئەڤێ رەوشێدا بوو، ئەو كەسێن بەشدار د دامەزراندنا ئەڤێ رێكخراوێدا ئەڤێن ل خوارێ دیاركری بوون: (كاپتنێ گشتی ئەسەد بەگ، عەلی وەفایێ ژمێریار، د.علی سائیب، عبدالقادر قەدری، حجی جەمال، بەرپرسێ سندوقێ بەهجەت بەگ، ئەرتوغرول كاتب بەگ، سامی محموود عاسم، ئیبراهیم مسەحح، كەیگورك، محمد علی مەلاتیالی، ئەحمەد حەمدیێ كورد، یەحیا غالب، مەولانزادە رەفعەت بەگ، حەسەن خەیری و ئەرشاك داگاڤاریان)...هتد، رەفعەت بەگ دیاردكەت كو مە چ كارێن هەڤدژی یاسایێ نەكرینە، ئەو ژێهاتنێن یاسایێ ب مە بەخشین

مەيێن ئەنجامداين، مەرەما مە يا سەرەكی ژ ئەڤێ رێخكراوێ پاراستنا مافێن هاولاتييانە (Tunaya, 1988, s 131).

مێژوونڤيسێ تورك(تارق زەفەر ئوزتونا) ب ئەڤی رەنگی بەحسێ ئەڤێ رێكخراوێ دكەت:" كومەلەكا خێرخوازی بوو، ناڤێ وێ تێكەل ببوو دناڤبەرا گەفلێكرنێ و كريارێن سەيردا، ژ بەر هندێ ئەو دناڤبەينا كومەلە و پارتەكا سياسيدا ئاسێ ببوو" (Tunaya, 1988, s134). ل سالا ١٩٠٩ كومەلێ پەيرەوێ ناڤخوويی يێ كومەلێ د رۆژناما(حقوق عموميه گازەتەسی-Hukuk-i Umumiye Gazetesi)يدا ئينانە خوارێ، بنەمايێ پەيرەوێ ناڤخووی ل سەر بنەمايێن(ئازادی، وەكهەڤی و برايەتييێدا)هاتبوونە نڤيسين، ئەڤێ كومەلێ خويادكر دڤێت ئەم هەمی بۆ گەهشتنا مەرەم و ئارمانجێن خو قوربانيێ بدەين. ژلايێ خوڤە مێژوونڤيسێ تورك(سينا ئاكشين-Sina Akşin)ئەڤێ كومەلێ ددەتە نياسين ب كومەلا(پاشگوههاڤێتی، هاريكاری و هەڤپەيڤينێ)، ئەڤ ئەڤ كومەلە كومەلا كەسانێن زيانڤێكەفتی بوو، لەو دگوت ئەو كەسێن ل غەريبيێ و غوربەتێ دڤێت بهێنە قەرەبوكرن و زيانێن وان بهێنە زڤراندن بۆ وان، هەروەسا ئەو كەسێن ل غەربيێ مرين دڤێت هاريكاريێن پێدڤی بۆ خێزانێن وان بهێنەكرن(Akşin, 1974, s 125-126).

- **رولێ رەفعەت بەگی د كومەل و رۆژنامەيا فيداييێن مللەتيدا:**

ئێكەمين بەرپرس سەرنڤيسەرێ رۆژناما(حقوق عموميه گازەتەسی) نەجيب نادر بەگ بوو، پشتی ئەڤی كەسی مەولانازادە رەفعەت بەگ دبيتە بەرپرسێ ئێكێ يێ رۆژنامێ، ل ١٨ چرييا ئێكێ ١٩٠٨دەست بكاربوويە، ژ هژمارا(٢٣ هەتا ٦٣)دبن چاڤدێريا رەفعەت بەگيدا دەرچوو، پشتی ئەوی ژی دكتور علی صائيب بەگ، روژنامێ وردگريت و دبيتە پەرپرسێ ئێكێ، د هەمان دەمدا رەفعەت بەگ ئێك ژ نڤيسەرێن ئەڤێ رۆژنامەيێ بوو، رەفعەت بەگ د بيرەوەرييێن خودا دبێژيت: "ل دووماهيێ ئەم شيياين ببينە بەرپرسێ ئێكێ يێ رۆژنامەيێ، بڤێ رێكێ ئەم دێ شێين هەڤركييا سولتانی كەين، دەم نەشييا ببيتە رێگر د رێكا مەدا بۆ گەهشتنا ئارمانجێ، ئەم ژ گەفان نە ترسيياين، هيڤيێن مە يێن مەزن بووين، گەلەك روودانێن سەير پەيدابوون و هاتن و چوون، بەلێ چ كاروكريار نەشيان مە ژ ئارمانج و چاڤدێريا مە دووربێخن"(Arslan,2016,s135).

چ بەلگە نينن ئاماژەيێ ب هندێ بكەن كو رەفعەت بەگی بەری ئەڤی كارێ رۆژنامەڤانيێ كارەكێ دی يێ رۆژنامەڤانی ئەنجام دابيت، ئەڤ كارە دبيتە ئەگەرێ بناڤوودەنگبوونا رەفعەت بەگی، ل سالێن پاشتر ب ئەڤی كاری دهێتە نياسين(Coşkun, 2019, s 41)، بڤی رەنگی ل رێكەفتی ٩ چرييا ئێكێ ١٩٠٨ د ژيێ ٣٩ ساليێدا دەست بكارێ خو دكەت، د ماوێ بەرپرسيارەتييا خودا رەفعەت بەگ د رۆژنامەيا ناڤهاتيدا د تاقيكرنا خو يا ئێكێدا بەرامبەری پێشێلكاريێن حكومەتا دەولەتا ئوسمانی بێ دەنگ نابيت، بەلكو بەرەڤانييەكا باش ژ دەستەسەركرنا سەرنڤيسەرێ رۆژنامەيا(ميزان-Mizan) موراد بەگی دكەت، دەمێ ل ١٠ چرييا ئێكێ ١٩٠٨ئەو هاتييە گرتن ژلايێ حكومەتا كامل پاشايڤە، ب فەرمانا سەروكێ حكومەتێ ژلايێ وەزارەتا (حەربييە)ڤە موراد بەگ هاتە دەستەسەركرن، لدەڤ رەفعەت بەگی ئەڤە دربەكێ مەزن بوو ب ئازادييا رۆژنامەڤانيێ كەفتی(Kerimoglu, 2009, s29)، ب گورەی هزرا رەفعەت بەگی بابەت بابەتێ گرتنا كەسەكی نەبوو، بەلكو بابەت گرێدای ئازادييێيە، مەرەم ژ ئەڤێ كريارێ بێهنتەنگكرن و گڤاشتنا ئازادييا رۆژنامەڤانييە، لەو دڤێت ئەم هەمی ب ئێك دەنگ دژی ئەڤێ كريارێ براوەستين، ژ بەركو ئەڤا دژی ئەڤروكە دژی موراد بەگی هاتييەكرن سوباهی دبت هەمبەری مە هەمييان بهێتەكرن، هەژی گوتنێيە پتريا گوڤارو رۆژنامەيێن ديتر يێن ئەڤی سەردەمی هەمبەری ئەڤێ چەندێ دبێ دەنگ بوون، يان ژی هندەك ژ وانا پشتەڤانييا ئەڤێ كريارێ دكر(Coşkun, 2019, s 42).

ئەڤی هەلويستێ رۆژنامەيێ سەرنجا حكومەتێ بۆ لايێ خو كێشا، لەو ١٤ چرييا ئێكێ رەفعەت بەگ و هەڤالەكێ وی يێ ديتر هاتنە داخوازكرن بۆ باب ئەلعالی، ئەڤێ چاڤپێكەفتنێ دەمژمێرو نيڤەكێ ڤەكێشا، د ئەڤێ هەڤديتنێدا گەف ل رەفعەت بەگی هاتنەكرن، سەروكێ حكومەتێ كامل پاشا بۆ رەفعەت بەگی دياردكەت كو ئەگەر ئەو ل سەر ئەڤێ رێكێ و ڤی شێوازی هێرشكرنا سەر حكومەتێ بەردەوام بيت، دووماهييا ئەوی دێ وەكی يا موراد بەگی زيندان بت(Durmaz, 1999, s 1239)، هەروەسا ئەو رەفعەت بەگی ب بچووك و نەزان ددەتە دياركرن، پاشی نەرمتر بەردەواميێ ددەتە ئاخفتنێ و دبێژيت"دەولەتا مە يا روو ب روويێ ژناڤچوونێ، بولغاريا سەربەخويا خو راگەهاند، نەمسا بوسنا و هرسێك داگيركر، لەو بهێلن داكو حكومەت د ئەڤی دەمێ هەستياردا كارێ خو بكەت، هوين ژی زمانەكێ وەسا بكاربينن كو خزمەتا دەولەتێ بكەت"، ل ١٥ چرييا ئێكێ ١٩٠٨ موراد بەگ هاتە ئازادكرن، پشتی ڤێ چەندێ بۆ رەفعەت بەگی ديار دبيت كو موراد بەگی چ تاوان ئەنجام نەدابوون، بەلكو ئەڤ كارە ب راسپاردەيا سەروكێ حكومەتێ كامل پاشای هاتبوو ئەنجامدان، بەلێ د هەمبەری ئەڤێ دووڤچوونا رەفعەت بەگی بو ڤێ بوويەرێ دەما موراد بەگ هاتييە ئازادكرن ئەوی خوياكر كو ئەگەرێ دەركەفتنا وی ژ زيندانێ دوڤچوونا(حەسەن فەهمی بەگی)بوو(Mizanci, 1997, s292)، د بەرامبەردا حكومەتێ هەلويستێ خو بەرامبەری رەفعەت بەگی دياركر دەمێ ل ١٨ چرييا ئێكێ ١٩٠٨ بادەكەك ل سەر وی هاتەڤەكرن، ژلايێ خوڤە رەفعەت بەگ هەمی توهمەتان رەد دكەت و دبێژيت"من چ كارێن هەڤدژ دگەل ياسايێ نەكرينە"، هەروەسا ل ٢١ چرييا ئێكێ جارەكا ديتر دهێتە داخوازكرن بو دادگەهێ، ئەو دبێژت"ئەز و رۆژناما من ب هەمی رەنج و شيانێن خو دێ ب رولێ خو رابين بۆ خزمەتكرنا مەشرووتييەتێ و ئازادييێ، و ئەو ب چ شێوەيان دەستان ژ ئەڤێ خەباتێ بەرنادەن، لەو بۆ دادەگێ ديار دكەت كو ژ ڤێرە پێڤە ئەو چ بنڤيسن دێ ئێنە دادگەهكرن، بەلێ بلا بۆ هەمی لايەكی يا خويا بيت كو مە چ كارێن هەڤدژی ياسايێ نەكرييە و ناكەين ژی"(Coşkun, 2019, s 43).

سەرەرايی ڤەكرنا دوو بادەكێة ياسايی ل سەر رەفعەت بەگی ئەوی بەردەوامی دايە بەرهنگارييا خو بۆ حكومەتا كامل پاشايی، ب تايبەتی دەمێ رۆژنامەيا(قەلەم-Kalem) وێنەيەك ل سەر ئەلمانيا بەلاڤكری، رۆژنامە هاتە كومكرن و سەرنڤيسەرێ رۆژنامەيێ هاتە گرتن، رۆژنامەيا رەفعەت بەگی ئەڤ چەندە ب دژايەتييا بنەمايێن مەشرووتييەتێ و

یاسایێ ل قەلەمدا، و دژایەتییا ئەڤێ چەندێ کر(Issı, 2010, s6)، د هەردوو تومەتاندا چ تومەتێن بهێز نەبوون بۆ گرتنا رەفعەت بەگی د هەردوو بادەکێن دادگەهێدا ئەوی بەرسڤا خو ل قولاچکێن دادگەهێڤە دان و د ئەنجامدا بریار هاتە پاشێخستن بو ١٦ چریبا دووێ ١٩٠٨، سەردەمەکێ ب بزاڤ رەفعەت بەگی د رۆژنامەیا ناڤبریدا ئەنجامدا، د بیرەوەرییێن خودا دبێژیت: "بڤی رەنگی مە بەردەوامی دا بزاڤا خو دژی حکومەتا کامل پاشای و کریارێن وی یێن دووری ئازادیێ و دیموکراسیێ و مەشرووتییەتێ(Rıfat, 2009, s 26)، ژلایەکێ دیڤە دیاردکەت کو مە ئەڤ کارە ئەنجامدایە ژبەر کو مە باوەری ب ڤێ سیاسەتێ، کامل پاشای گەف ل مە دکرن د دادگەهێدا و ب گوتنێن وی دەست ب داگەهێ و ئێفادێن مە دهاتەکرن"، هەروەسا رەفعەت بەگ ئەگەرێ دوورکەفتنا کومەلی و رۆژنامەیێ دیاردکەت کو کامل پاشای دەستێ تێکڤەدانێ کر بوو دناڤدا، واتە سیخوری دناڤ کومەلێدا ئەنجامدا بوو، ل کانوونا دووێ ١٩٠٩ حکومەتێ بسەر کومەلێدا گرت و ئەندامێن ئەڤێ کومەلێ گرتن، بەلی بەری ئەڤی دەمی رەفعەت بەگی دەست ژ کومەلێ و رۆژنامەیێ بەردا بوو، ل سەر دەمێ وی ٢٠ دانە ژ رۆژنامەیێ هاتنە دەرێخستن، سەردەمێ وی یێ ببزاڤ بوو، هژمارا فروتنا دانەیێن وێ د ئەڤی دەمیدا د باش بوون(Coşkun, 2019, s45).

ج: رۆژنامەیا سەربەستی

مەولانازادە رەفعەت بەگی ل رێکەفتی ١٢چریبا دووێ ١٩٠٨ داخوازەکا فەرمی پێشکێشی رێڤەبەریا ناڤخو یا چاپەمەنیێ کر، ژ ویرێ ژی داخوازا وی بو وەزارەتا زەبتییە هاتە بلندکرن، ئیمزایا رەفعەت بەگی ل سەر ئەڤێ داخوازیێ بوو، د ناڤا داخوازییا خودا دیار کربوو کو ئەڤە رۆژنامەیەکا رۆژانە یا گرێدای کاروبارێن سیاسی و هندەک بابەتێن دیترە(Kabacalı, 1994, s 90)، بگورەی بەندێن ٣ و ٤ یێن رێڤەبەریا چاپەمەنیێ بریار ب کوم ل سەر رازیبوونا داخوازییا وی هاتەکرن، ب رەنگەکێ بلەز رازیبوون ل سەر داخوازییا وی هاتەکرن و هەر زویکا هژمارا ئێکێ یا رۆژنامەیێ ل رێکەفتی ١٦ چریبا دووێ ١٩٠٨ هاتە دەرێخستن، ئەڤ رۆژنامەیە دهێتە هژمارتن ژ گرنگترین رۆژنامەیێن ب کارێ ئوپوزسیونێ رادبوو دژی سیاسەتا دەولەتێ و کریارێن وێ یێن دووری ئازادییان، رەفعەت بەگی خویا دکر کو ئەو پشتبەستنێ ل سەر چ لایەن و چ کەسان ناکەت، پشتبەستنا وی بتنێ یا ل سەر وی و شیانێن وی یێن تاکەکەسی(Koloğlu, 2006, s 16)، دیار نینە کا کێ هاریکارییا ماددی پێشکێشی رەفعەت بەگی کریە د دەرێخستنا ئەڤێ رۆژنامێدا، خویایە کو دەمێ ئەو ل دووری وەلاتی گەلەک خەبات کرییە بۆ هندێ کو مووچەکێ مەهانە بۆ بهێتە گرێدان، ئەڤە بەلگەیە کو رەوشا وی یا ئابوری د ئاستەکێ باشدا نەبوو، هەڤالێ وی یێ دامەزرێنەر د رۆژنامەیێدا(حەسەن فەهمی بەگ)بوو، ئەڤ کەسە ژی ژ خێزانەکا زەنگین نەبوو، دهێتە زانین کو هەردوو دامەزرێنەران تێرا دەرێخستنا رۆژنامەیێ سەرمایە نەبوو(Kabacalı, 1994, s 92)، بەلێ هەردوویان پەیوەندیێن باش هەبوون دگەل میر(سەباحەددینی[2])، هەروەسا یا خویایە کو ئەو ژی و سەباحەددین ژی هەڤژ

بوون دگەل ئیتیحاد و تەرەقیێ، لەو دبت هاریکارییا پیدڤی بۆ دەرێخستنا رۆژنامەیێ ژلایێ سەباحەددینی هاتبیتەکرن بۆ دەرێخستنا رۆژنامەیێ!، ژلایەکێ دیترڤە دهێتە گوتن کو د بنەرەتدا رەفعەت بەگ زەلامێ سولتان رەشادییە، لەو هاریکارییا پێدڤی ژلایێ ویڤە بۆ هاتییە دابینکرن(Kabacalı, 1994, s 93).

هەژی گوتنییە کو رەفعەت بەگی نڤیسینێن خو ژی د رۆژنامەیێدا بەلاڤدکرن، پتریا وان نڤیسەرێن نڤیسینێن وان د رۆژنامەیێدا دهاتنە بەلاڤکرن ل ژێر ناڤێن خواستی دهاتنە بەلاڤکرن، سەرنڤیسەر ژی حەسەن فەهمی بەگ بوو، ئەڤی کەسی نڤیسینێن خو ل ژێر ناڤێ(M.D)بەلاڤدکرن، هندەک نڤیسەرێن دیتر ژی ئەڤێن ل خوارێ دیارکری بوون(شەرەفەدین مەغنووم، موراد بەگێ خودانێ رۆژنامەیا میزان، بەدیعوزەمان سەعیدێ کوردی، عەبدولرەحمان تەحسین، ئەحمەد سدقی، عەلی ئولڤی، محەمەد سلیمان عەوانزادە، عمر سەفوەتێ توپالزادە و ئەحمەد سابتزادە رەشید بەگ، د ڤێ ماوەیدا رۆژنامەیا سەربەستی بۆ ئێک ژ رۆژنامەیێن هەرە گرنگ و خودان ناڤ دناڤ جڤاکیدا و بو ئەگەرێ زێدەبوونا فروتنا رۆژنامەیێ، رەفعەت بەگی ١٦٢ دانە ژ رۆژنامەیا ناڤهاتی بەلاڤکرن، و ل ٢٣ نیسان ١٩٠٩ رۆژنامەیە هاتە راوەستاندن و رەفعەت بەگ چوو ژ دەرڤەی وەلاتی(Koloğlu, 2006, s 19).

رۆژنامەیا سەربەستی د هژمارا ئێکێ و دوویدا بڤی رەنگی بەحسێ سیاسەتا رۆژنامەیێ دکەت: "سەربەستی ب هەمی رامانێن خوڤە یا ئازادە، بۆ پاراستنا بنەمایێن مەشرووتییەتێ ئەو و دێ هەمی قوربانییان دەن و دەستان ناداهێلن، بو ئاشنابوون و روناکبیرییا گشتی، ئەو دێ هەمی شیانێن خۆ مەزێخن بۆ گەهشتنا راستییان بۆ کومەلگەهێ و خزمەتکرن بۆ دروستکرنا بەرەیەکێ ئێکگرتی هەمبەری دوژمنێن دەرەکی، دێ پاراستنێ ژ هەمی مافێن فەرمانبەران کەت، ب هەمی رەنگان ئەو دێ دژاتییا وان کاران کەت ئەوێن ژلایێ حکومەتێ دەردکەڤن و دژی مافێن فەرمانبەران بت، ئەو دێ ئەڤی کاری لبەر چاڤ وەرگرتنا هەمی پیڤەرێن رەوشتی کەت، ئەو دگەل چ کاراندا نابت یێن هەڤدژ دگەل بەرژەوەندییا گشتی"(Coşkun, 2019, s 49). هەروەسا بەرپرسیارەتییا ژ هەمییا زێدەتر رۆژنامەیێ پاراستن ژێ دکر ئەو بوو کو ئەو دێ کارکەن بو " ئێکگرتنا هەمی وان مللەتێن دناڤ دەولەتا ئوسمانیدا دژین، رێبەرێ مە یێ سەرەکی دەستوورێ دەولەتییە، ژ رەخنەگرتنا زەلام و کاربدەستێن دەولەتێ ئەم دەستان ناداهێلن، ئەم ئەڤێ چەندێ بۆ خاترا چ کەس و لایەنێن دیارکری ناکەین، مەرەما سەرەکی ئازادی و ئازادییا مللەتییە"(Hanilce, 2008, s 148).

رەفعەت بەگی بەردەوام دژایەتییا خو بۆ کومەلا ئیتیحادو تەرەقی رادگەهاند، د هەڤرکی و شەرەنیخەکا دژواردا بوو دگەل کومەلا ناڤبری، ب تایبەتی دگەل رۆژنامەیێن سەر ب ئەڤێ کومەلێڤە ژ وان رۆژنامەیان ژی(شورایا ئوممەت-Şura-ı ümmet)و(تەنین-Tanin)، رۆژنامەیا سەربەستی بوو ئێک ژ هەڤرک و ئوپوزسیونەکا دژوار هەمبەری ئیتیحادو تەرەقی(Koç, 2018, s 117)، نێزیکییەک هەبوو دناڤبەرا سیاسەتا رۆژنامەیێ و کومەلا ئەحرار و میر سەباحەددینیدا، ژبەرکو سەباحەددینی داخوازا لامەرکەزییەتێ و ئێکگرتنا مللەتان دکر، هەمان هزر

رۆژنامەيێ ژی هەبوون، لەو هەتا هندەک جاران دهاتە توهمەتبارکرن ب زمانحالێ میر سەباحەددینی، رەفعەت بەگی دیارکر کو وی چ پەیوەندی نە دەگل کومەلا ئەحرار هەنە و نە ژی دگەل میر سەباحەددینی(Hanilce, 2008, s 150)، بەلێ ب رەنگەکێ بەردەوام ئەوی گوتار لدور ڤان هەردوویان بەلاڤدکرن، پروپاگەندە بۆ هەردوویان دکر، دژایەتی و بەرسڤدانا وان هەمی گوتن و نڤیسانێن ئیتتیحادیان هەمبەری ڤان هەردوویان لایەن دکر، رۆژنامەیا سەربەستی هەمی ئاخفتن و گوتنێن سەباحەددینی ئەوێن تێدا دگوت دێ حوکمی وەرگرین بەلاڤدکرن و ب درێژی ل سەر د ئاخفت، ب تایبەتی ل دەمێ نێزیکبوونا هەلبژارتان، پتریا ئاخفتنێن میری د بوونە مانشێت د بەرپەرێن رۆژنامەیا سەربەستیدا، د گوتارەکێدا وەکی بەرسڤدانەک بۆ رۆژنامەیا تەنین لدور سەباحەددینی دیاردکەت کو میر کەسەکێ ژێهاتی و زیرەک و ژیرە، خەبات و بەرخودانا وی جهێ رێزو شانازیییە، ئەو خزمەتکارێ دەولەتێیە، ئەڤ بوختان و گوتنێن رۆژنامەیا تەنین لدور میری بتنێ پروپاگندەکا هەلبژارتنایە و چیێ دی نینە(Koç, 2018, s119).

پشتی روودانا ٣١ تەباخا ١٩٠٩ گەلەک کەس و روناکبیر نەچاربوون وەلاتی بهێلن و قەستا دەرڤەی وەلاتی بکەن، ئێک ژ وان کەسان مەولانازادە رەفعەت بەگ بوو، بنەچاریڤە بەرەڤ وەلاتێ مسرێڤە چوو، د سەر هندێرا کو مەولانازادەی گەلەک جاران دیار کربوو کو ئەو ئێک ژ ئەندامێن کومەلا ئەحرار نینە، بەلێ د سەر هندێرا ئەو ژی دگەل وێ پێلێ بوو ئەوا ب توهمەتا ئەندام بوونا ڤێ کومەلێ وەلات ل پاش خو هێلای، ژبەرکو دبێژن دەستێ ئەڤێ کومەلێ ل پشت روودانا ٣١ تەباخ بوو، ئەگەرێ چوونا رەفعەت بەگی بۆ دەرڤەی وەلاتی دژبەریا وی یا دژوار بوو یا هەمبەری ئیتتیحادییان، پەیوەندیێن حکومەتێ-ئیتتیحادییان دگەل رۆژنامەیا سەربەستی و رەفعەت بەگی د لوتکا خرابیێدا بوون(Koloğlu, 2006, s 20)، ب تایبەتی پشتی تیرورکرنا سەرنڤیسەرێ رۆژنامەیا سەربەستی(حەسەن فەهمی بەگی) ل ٦ نیسان ١٩٠٩ ل ئیستانبولێ، پتریا وان کەسێن بەشداری د ڤەشارتنا حەسەن فەهمیدا کرین ئەو بوون ئەوێن هەڤدژ دگەل هزرێن ئیتتیحاد و تەرەقی، ئەڤ کەسێن خرڤەبووین پێکڤە چوونە بەر دەرگەهێ باب ئەلعالی و مەجلسێ مەبعووسان، هەمییا ب ئێک دەنگ داخوازا سزادانا تاوانبارێن دەست د ئەڤێ تیرورێدا هەی کرن، ڤان مروڤان هەمییان کومەلا ئیتتیحادو تەرەقی ب ئەنجامدەرێ ئەڤێ کریارێ دزانی(Kabacalı, 1994, s 96)، ژبەرکو ئەوان ب پروگرام دەست ب کوشتنا وان رۆژنامەیەڤانان کربوو ئەوێن دژایەتییا وان دکرن، ئەڤ چەندە ژی ب رێکا هندەک کەسان دکر کو ئەوان ناڤ ل خودانا بوو ب (جانگوریێن ئیتتیحادییان-Ittihatçı Fedailer)، پشتی ژناڤبرنا روودانا ٣١ تەباخێ ئیتتیحادی بهێزتر کەفتن و شیان ڤێ یەکێ وەک بەهانەیەک بۆ خو بکاربینت و پتریا ئەوان دەنگێن هەڤدژی وان بێدەنگ بکەت و وانا نەچاربکەت یان بێدەنگ ببن یان ژ وەلاتی دەرکەڤن. بڤی رەنگی هێزا وان زێدەبوو، ئەحکامێن عورفی هاتنە راگەهاندن. وەک پێشتر هاتییە دیارکرن کو رەفعەت بەگ بەرەڤ مسرێڤە چوو، رەفعەت بەگی دگوت"مە چ کارێن بێ یاسایی نەکرینە، مەرەما مە بتنێ ئازادییا چاپەمەنیێیە، ئەم دگەل یاساییینە، بێ یاساییێ چ بها لدەڤ مە نینە"(Uğur, 2018, s 450).

ب گورەیی هزرێن رەفعەت بەگی لایەنگرێن سولتان عەبدولحەمیدێ دووێ چووبوونە دناڤا کومەلا ئیتتیحادو تەرەقیدا، بەلگەیێ رەفعەت بەگی لدور ئەڤێ چەندێ پێشکێشکرنا دیاریان بوو ژلایێ سولتانیڤە بۆ وان کەسێن ب راگەهاندنا مەشرووتییەتێ رابووین، لەو ئەو دبێژیت مە ئەڤ چەندە کرییە وەک بنەرەتەک لێ ب هەمی رەنگان ئەو دژی هەر کریارەکا حکومەتێ و ئیتتیحادیانە و هەردەم ئەم دێ ل بەروکێ مللەتی بین دژی دەستهەلاتێ، هەر ژ بەر ئەڤێ چەندییە ئەمێن بووینە ئارمانجا ئێکێ و دەستپێکێ یا حکومەتێ، حەسەن فەهمی بەگی د ئەڤێ رێکێدا جانێ خو کرە قوربان، هەروەسا رەفعەت بەگی ئەو دەنگوباسێ رۆژنامەیا(ڤولکان-Volkan)رەدکر، ئەوێ لیستەکا ناڤان ئینایە خوار و دیارکری کو ئەڤە ئەو کەسن ئەوێن داخوازا زڤراندنا سولتانی رەجعییەتێ دکەن، بو ماوێ چەندەکێ رەفعەت بەگ ما ل مسرێ، پاشی لدویڤ داخوازا نوژداری ب مەرەما چارەسەرییێ ئەوی قەستا وەلاتێ یونانێ کر، و پاشی چوو وەلاتێ فرەنسا و ل پاریس ئاکنجی بوو، ل پارێس تێکەلییەکا باش پەیداکر دگەل (شەریف پاشایی[3])بریارا دەرئێخستنا رۆژنامەیا سەربەستی ددەن، ١٢ دانە ژ رۆژنامەیێ ل پاریس دەرئێخستن و پاشی پشتی تێکچوونا پەیوەندیێن هەردوویان بەلاڤکرنا رۆژنامەیێ هاتە راوەستاندن(Coşkun, 2019, s 50).

سەربورا رۆژنامەیا سەربەستی ل پاریس کورت ڤەکێشا، رەفعەت بەگ جارەک دی زڤری مسرێ، گرنگیدانا رەفعەت بەگی بۆ رۆژنامەیا خو بۆ هندێ ڤەدگەریا ئەو ببوو زمانحالێ کەس و لایەنێن نەرازی ژ ئتتیحادیان، پشتی زڤرییە مسرێ جارەکا دی ب هاریکارییا شاهێ مسرێ عەباس حلمی یێ دووێ(١٨٧٤-١٩١٤)(خدیوی)ئەوی دەست ب دەرئێخستنا رۆژنامەیا سەربەستی کر، بەلێ ل سالا ١٩١٠ دەرئێخستنا رۆژنامەیا سەربەستی ب گورەیی بریارەکا حکومەتا مسری هاتە راوەساتاندن، ژبەر کو لیستەکا رۆژنامەیێن قەدەغەکری ل مسرێ دەرچوون ئێک ژ وان رۆژنامەیان سەربەستی بوو(Coşkun, 2019, s 52)، هەر د ئەڤی دەمیدا بریارا دادگەها دیوانا شەری ل دور پاشەرۆژا رەفعەت بەگی دەرچوو ئەو ژی سزادانا وی ب ١٠ سالان بوو، ئەگەرێ ئەڤی سزایی ب گورەی دادگەهێ پشتەڤانییا رەفعەت بەگی بوو بۆ روودانا ٣١ تەباخێ، پاشی ل سالا ١٩١١ رەفعەت بەگی ل وەلاتێ یونانێ دوو رۆژنامەیێن دیتر دەرئێخستن ئێک بناڤێ(فاروق-Faruk)کو ٢ دانە بتنێ ژێ دەرئیخستن و رۆژنامەیا دووێ ژی بناڤێ(جیهاد-Cihad) بوو ١١ دانە ژێ هاتنە دەرئێخستن(Coşkun, 2019, s 53)، بەلێ وەلاتێ یونانێ بێی کو ئەگەری دیارکەت ژ رەفعەت بەگی خواست ژ یونانێ دەرکەڤیت، لەو ب نەچاریڤە ئەو زڤری بۆ باژێرێ ئیستابولێ، بو ماوەکێ دیارکری ژبەر ئەحکامێن عورفی ئەو ب رەنگەکێ بزوری ل باژێرێ بورسا هاتە ئاکنجیکرن، بەلی پشتی پێکئینانا حکومەتا نوو ب سەرکێشییا (ئەحمەد موختار پاشایی)و دەرئیخستنا لێبوورینەکا گشتی ئەو زڤری ئیستانبولێ، جارەکا دی دەست ب دەرئێخستنا رۆژنامەیا سەربەستی کر، بەلێ ژبەر زمانێ زڤر یێ رۆژنامەیێ و کارێ وێ یێ ئوپوزسیونێ ئەو هاتە گرتن، ژلایێ خوڤە

رەفعەت بەگی سوزدا کو ئەو بەشدارییّ د چ پیکهاتەیێن سیاسیدا نەکەت، ژبەر هندیّ رێک ب ئەوی هاتەدان ل ئیستانبولیّ بمینیت(Serfiraz, 2016, s 63).

د ئەڤی ماوەیدا ل سالا ١٩١٣ ژیانا هەڤژینییّ پێکدئینیت د گەل ئێک ژ ژنێن هەرە بەرنیاس ئەو ژی(نووریيە ئولڤیه١٨٩٣-١٩٦٤-Nuriye Ulviye)بوو، خانما ئەوی نێزیکی ٢٤ سالا ژ رەفعەت بەگی بچووکتر بوو، ئولڤییە خودانا رۆژنامەیا(دونیایا ژنان-Kadınlar Dünyası)بوو، ژلایەکیّ دیڤە رەفعەت د ئەڤی دەمیدا گوڤارەکیّ دەردئێخیت بناڤیّ(دونیایا زەلامان-Erkekler Dünyası)بۆ زانین ئێک دانە بتنیّ ژ ئەڤیّ گوڤاریّ دەرئێخستییە، رەفعەت بەگ دبێژیت"مەرەما من ژ دەرئێخستنا ئەڤیّ گوڤاریّ ئەو نینە کو ببیتە هەڤرکەک بۆ روژناما دونیایا ژنان، بەلکو مەرەم ژ ڤیّ گوڤاریّ ئەوە وەک ئەم هەمی دزانین ژن و زەلام تمامکەرێن ئێکوو دوونە، ژبەر هندیّ دڤێت هەردوو پێکڤە خزمەتا مروڤایەتییّ بکەن، ئەڤ گرنگییا بستوویێ وانڤە ب باشترین رەنگ بجهبینن و جیهانا مروڤان دروست بکەن، رەفعەت بەگ و ئولڤییە خان نێزیکی ١٠ سالان مان د گەل ئێک(Kaya ve Siklon, , 2012, s 66)، ل سالا ١٩٢٣ پشتی تێکچوونا رەوشا رەفعەت بەگی و دامەزراندنا دەولەتا تورکی و بریارا دەرئێخستنا ١٥٠ کەسێن ب خیانەتێ هاتینە ل قەلەمدان، کو رەفعەت بەگ ئێک ژ ئەڤان کەسان بوو، ژیانا هەڤژینییا رەفعەت بەگی و ئولڤییە خانمیّ ل سالا ١٩٢٣ بدووماهیک دهێت، هەروەسا ل ٢٧ چریا ئێکیّ ١٩١٨ روژنامەکا دیتر ب هەماهەنگی دگەل(ئەمین عالی بەدرخان، مەزلووم بەگ، محەممەد فایق بەگ، راغب بەگ و عەزیز بەگیّ بابانی)روژناما(ئنقیلاب بەشەر-inkilab Beşer)ژی دهێتە دەرئێخستن، دهێتە زانین کو کامیران بەدرخانی د ئەڤیّ روژنامێدا گوتار لدور مێژوویا کوردان، پەیوەندیێن کوردان و ئەرمەنان و ئاگەهبوونا کوردایەتییّ یێن بەلاڤکرین، بەلیّ پاشەروژا ئەڤیّ روژنامیّ بێیکو هژمارا دانەیێن ویّ بهێنە زانین بدووماهی هاتییە، پشتی بدووماهیک هاتنا شەریّ جیهانی یێ ئێکیّ ل ٢٢ چرییا دوویّ ١٩١٩ رەفعەت بەگ کومەلا(رادیکال عەوام-Radikal Avama)دامەزراند، زمانحالیّ ئەڤیّ کومەلیّ روژناما(حقوق بەشەر Hukk-i Beşer)بوو، بەلیّ دیار نینە کا چەند دانە ژ ئەڤیّ روژنامیّ دەرئێخست بوون، د هەمان سالدا ئەڤ کومەلە ب روژناما خوڤە دهێنە گرتن، هەژییە بێژین کو خانما ویّ ئولڤییە خانیّ و کامیران بەدرخانی ژی نڤیسین د ئەڤیّ رۆژنامەیێدا بەلاڤدکرن(Coşkun, 2019, s 54).

چوار: هەلویستیّ رەفعەت بەگی هەمبەری دەولەتا تورکی یا نوو ١٩١٩-١٩٣٠

آ: هەلویستیّ رەفعەت بەگی هەمبەری بزاڤا رزگاریخوازا تورکی ١٩١٩-١٩٢٢

رەفعەت بەگی دگوت ئەڤ بزاڤە یا هاتییە بەرپاکرن بۆ دژایەتیکرنا سولتانی(Rıfat, 2017, s 228)، میساقا مللی ئەوا ژ کونگریّ سیواس ١٩١٩ دەرکەفتی یاخیبوونە هەمبەری سولتانی هاتیەکرن، هەروەسا دگوت ئەڤە کاریّ ئیتتیحادیان بوو، ئەنوەر پاشا بۆ ئەڤیّ مەرەمیّ یێ چوویە روسیا، بەلیّ ئەڤ رێکخستنا ئیتتیحادیان د بەرژەوەندییا مستەفا کەمالیدا بدووماهی هات(Rıfat, 2017, s 229)، هەروەسا روسیا ب رەنگەکیّ راستەوخو پشتەڤانییا بزاڤا کەمالییان دکەت، ئەڤ کومەلێن ب ناڤیّ بەرگریکرن ژ ئەنادولیّ هەمی کومەلەیێن رێگرو یاخیبووی و دسەرداچووینە، رەفعەت بەگ ب هەمی رەنگان دژی بزاڤا مستەفا کەمالی بوو، هەردیسان ب گورەی رەفعەت بەگی "کومەلا ئیتیحادو تەرەقی کومەلەکا جوهی بوو، ئەڤ بزاڤا کەمالی ژی تمامکرنا کاروانیّ ئەڤیّ رێبازێیە"، هەروەسا دبێژیت"ئەڤا ل ئەنادولیّ پەیدا دبیت، پروپاگندەیەکا بیانییە، مەرەم ژیّ هەرفاندن و ژناڤبرنا مەدەنییەتا ئوسمانییە، وەک پێشتر ژی هاتییە دیارکرن کو رەفعەت بەگ ئێک بۆ ژ وان ١٥٠ کەسێن ب گورەی یاسایێ ؛ سالا ١٩٢٤ ژ وەلاتیّ تورکییا هاتینە دەرئێخستن ب توهمەتا خیانەتیّ و هەڤکارییا دوژمنی"(Halıcı, 1998, s 211).

١.هزرێن رەفعەت بەگی دەربارەی کێشەیا کوردی:

رەفعەت بەگ ژلایێ دەستهەلاتێڤە ئێک ژ ئەوان کەسێن زیانڤێکەفتی و پاشگوهڤەهاڤێتی بوو، بەری مەشرووتییەتیّ و دەمیّ رۆژنامەیا سەربەستی ژی دەرئێخستی ئەو رەوشەنبیرەکیّ خودان ئایدولوژیەکا ئوسمانی بوو(Şimşir, 2009, s 183)، هەردەم ئەوی دگوت دڤێت ئەڤ مللەتێن دناڤ دەولەتا ئوسمانیدا دژین، ئەو بخو خۆ برێڤەبەن، خودان رێکخستنێن خو یێن سیاسی بن، ئەو ئێک بۆ ژ لایەنگرێن ئێکگرتنا مللەتان ل ژێر چەتریّ دەولەتا ئوسمانیدا(Kaya, 2017, s 11)، ئەو یێ داغبار بۆ ب هزرێن کومەلا(ئەحرار)لدور چەوانییا سیستەمیّ ب رێڤەبرنا دەولەتیّ کو وان پشتەڤانییا سیستەمیّ(نە مەرکەزییەت)یّ دکر، هەروەسا ئەوی لایەنگریا هندیّ دکر کو ئازادی ب هەمی رامانێن خوڤە رەنگڤەدانا خو ببینن دناڤ دەولەتا ئوسمانیدا، هەر بۆ هەمان مەبەست ئەوی دەست ب چالاکیان کر، هەروەسا ئەوی د خواست هەمی مللەتێن دناڤ دەولەتا ئوسمانیدا ب رەنگەکیّ ئازاد ب هەمی کریارێن خو یێن سیاسی، جڤاکی، رەوشەنبیری و نەتەوەییڤە ئەنجام بدەن، هەمی رەشت وتیتال و بیرەوەریێن خۆ یێن نەتەوەیی ساخ بکەن، نابیت چ کەس و لایەن زورییّ و تەپەسەرییّ لیّ بکەن، هەمی مللەت بێی دەستتێوەردان ب چ رەنگێ بڤێت بژین، واتە ئەو سیستەمیّ حوکمی یێ رەفعەت بەگی دخواست فیدرالیەت بۆ دناڤ دەولەتا ئوسمانیدا(Mumcu, 1994, s 184).

پشتی بدووماهی هاتنا شەریّ جیهانی یێ ئێکیّ رەفعەت بەگی دەست ژ هزرێن خۆ یێن ئوسمانی بەردا، بەرەڤ هزرێن کوردپەروەرییّ سەربەخویا کوردانڤە چوو(Ali Birinci, 1996, s 387)، رەفعەت بەگ ل سالا ١٩١٨ چوو دناڤ کومەلا تەعالی کوردستاندا، پاشی چوو دناڤ کومەلا(حەژێکەرێن ئینگلیزان)دا، هەروەسا ئەڤیّ کومەلیّ داخوازا هاریکارییێ ژ بریتانیا کر، رەفعەت بەگ، ئەمین عالی بەدرخان و سەیید عەبدولقادر نەهری دەست ب چاڤپیکەفتنان کر دگەل دەولەتێن مەزن مینا بریتانیا، فرەنسا و یونان، د ماویّ گریدانا کونگریّ پاریسدا وان قەستا باب ئەلعالی کربوو(Tunaya, 1998, s 430)، ب مەرەما چارەنڤیسا کوردستانیّ، رەفعەت بەگ د چاڤپیکەفتنێدا دبێژت ئوتونومییا کوردستانیّ هەم بۆ دەولەتیّ و هەم ژی بۆ کوردستانیّ کریارەکا گەلەک باشە، د هەمان دەمدا پشتەڤانییا کومەلا(حوریەت و ئیتیلاف)دا، کومەلا کورد تەعاون

داخوازا نەمەركەزييەتێ و فيدارليەتێ دكر بۆ كوردان، ل ڤێ سەردەمێ ئەڤ كومەلا ناڤبری تووشی دابەشبوونێ بوو، ئەو كەسێن داخوازا دەولەتەكا سەربەخو بۆ كوردان دكر كومەلەك ب ناڤێ (تەشكيلات ئيجتيماعيه) ئەڤێ كومەلێ داخوازا دەولەتا كوردستانێ دكر، بارەگايێ سەرەكيێ كومەلێ ل باژێرێ دياربەكرێڤە بوو(Kaya, 2017, s 16)، د سەردەمێن پشتی شەريدا مستەفا كەمال هندەك رەوشەنبيرێن كوردان مينا(رەفعەت بەگ، ئەكرەم دياربەكری، خەليل رامی، جەلادەت بەدرخان، كاميران بەدرخان و حلمی ئەفەندی)ب كەسێن قاچاخ ل قەلەمدان و بريارا دەرئێخستنا وان ژ وەلاتی دەرئێخست، هەروەسا ل سالا ١٩٢١ د روونشتەنێكدا دگەل هندەك بەرپرسێن يونانی كوم دبن و داخوازا ب هەڤرا كاركرنێ دكەن دژی كەماليیان، كورد داخوازا چاڤپێكەفتنێ دكەن گەل كاربدەستەكێ يونانی يێ مەزن، لايەنێ يونانی رازی دبن ب ئەنجامدانا هاريكارێن ماددی و لەشكەری ب رێكا باژێرێ بەغداد، بريتانيا ژی ل سەر ئەڤێ چەندێ رازی دبن، پشتی ئەڤێ چەندێ چاڤپێكەفتنەك دناڤبەرا رەفعەت بەگ و هەڤالێن خو دگەل سەروك وەزيرو وەزيرێ دادێ يێ يونانی پێک دئێت، بريارا دەولەتا كوردستانێ يا سەربەخو كو مەركەزێ وێ باژێرێ مووسل بت ئەوێ لبن چاڤدێريا دەولەتا بريتانی(Bulut, 2020, s15)، ئەو هاريكارێن ناڤهاتی بۆ كوردان دهنێرن، بەلێ گەلەک گيرو دبن، رەفعەت بەگ دزانيت كو ئەڤە بتنێ كوشتنا دەمييە، بەلێ چ ژدەستێن وی نائێت ئەنجام بدەت، هەروەسا ل سالا ١٩٢٢ رەفعەت بەگ ل ئيتاليا دگەل سولتان وەحيددەدينی ب مەرەما چارەنڤيسێ كوردستانێ روونشتنەكێ ئەنجام ددەت، بەلێ بەرژەوەندێن وان ناگەهنە ئێک(Bulut, istanbul, 2020, s18).

٢.بابەتێ ئەرمەنييان:

پەيوەنديێن رەفعەت بەگی دگەل كومەل و رێكخراوێن ئەرمەنی دباش بوون(Birinci, 1996, s 384)، پشتی بدووماهی هاتنا شەرێ جيهانی يێ ئێكێ، بابەتێ قركرنا ئەرمەنان ئێک ژ بابەتێن گەرم و سەرەكی بۆ د لاپەرێن رۆژنامەيێن رەفعەت بەگيدا، ئەگەرێ ئەنجامدانا ئەڤێ قركرنێ ژی د ئێخستە ستوويێ كومەلا ئيتتيحادو تەرەقيدا، د پەرتوكا خو(روويێ ناڤخو يێ شورەشا تورک)يدا، هزرێن خو لدور ئەڤێ چەندێ دارێژتينە، ژ بەر كو ئەڤ چەندە ب دلێ ئەرمەنان بۆ لەو پەرتوكا رەفعەت بەگی وەرگێرانە سەر زمانێ ئەرمەنی(Coşkun, 2019, s 133).

رەفعەت بەگ ب گورەی هزرو زانيارێن خو و هندەک ژێدەران دياردكەت كو ل سەنتەرێ كومەلا ئيتتيحادو تەرەقيدا كومبوونەكا نهێنی هاتبوو ئەنجامدان، د ئەڤێ كومبوونێدا ئاماژە ب هندێ هاتبووكرن هەتا دووماهی ئەرمەن لدەڤەرێ نەمينيت دڤێت ئەم وان بكوژين و قركەين(Birinci, 1996, s 380)، ئەنجامدانا ئەڤێ كريارێ ژی هاتبوودان بۆ تيمەكا سێ كەسی ل ژێر ناڤێ(تەشكيلات مەخسوسە- Teşkilatı Mahsusa)، ئەڤ تيمە ژ(دكتور نازم، وەزيرێ مەعارفێ يێ بەرێ شوكرو و دكتور بەهائەددين شاكر)پێک هاتبوو، هەروەسا د ئەڤێ كومبوونێدا بريار هاتبوودان پشتی ئەرمەنان بدووماهی دهێن دێ هەمان چارەنڤيس بۆ كوردان و عەرەبان ژی ئێت، هويراتيێن ئەڤێ چەندێ ب رەنگەكێ جوان تێرو تەسەل د پەرتوكا خودا رەفعەت بەگی ئاماژە پێدا بوو، هەروەكی ديدەڤان لدور ئەڤێ كريارێ(Nur, 1995, s 28). چەوانييا ئەنجامدانا ئەڤێ كريارێ ببوو جهێ گەنگەشێ، لەورا رەفعەت بەگ ئەڤێ چەندێ دياردكەت كو بريار هاتبوودان ئەو ئەرمەنێن ل جهێن پێشتر دياركری دێ كوژن، بكەرێن ئەڤێ چەندێ دزانی دێ دناڤا لەشكەری و خەلكيدا دژايەتييا ئەڤێ كريارێ هێتەكرن، بگورەيی تطگەهشتنا ئەوان رەوشا شەری و بارودوخێن نە ئارام دێ بيتە ئەگەرێ هندێ كو گەلەک دووڤچوون و لێپرسين لدور ئەڤان بوويەرێن دووری مروڤايەتيێ نەهێتەكرن، هەروەسا بۆ ئەنجامدانا قوناغێن ديتر يێن ئەڤێ كوشتارێ بريارا پێک ئينانا تيمەكێ هاتەدان ژ ئەوان كەسێن تاوانبار ب تاوانێن خراب و كرێت ئەوێن د زيندانان‌دا، كارێ كوشتنا ئەرمەنان ب ئەڤان كەسان هاتەدان، ل دەمێ ڤەگوهاستنا ئەرمەنان ئەڤ تيمە د رێكێن واندا بوون و ب شێوازێن كرێت و دووری مروڤايەتيێ ئەنجامدان(Rıfat, 2009, s 160).

هەروەسا دەربارەی هاريكاری و پەيوەنديێن ئەرمەنان دگەل روسيا ژی رەفعەت بەگ دبێژيت بۆ پاراستنا گيانێ خو ئەرمەن د مەجبوور بوون ئەڤێ چەندێ بكەن، هەروەسا ئاماژەيێ ب هندێ دكەت كو گەلێ توركی چ كێشەيێن هند مەزن د گەل مللەتێ ئەرمەنان نەبوو، ژبەر هندێ گەلەک ژ ئەرمەنان د ژلايێ توركانڤە هاتنە پاراستن، بەلكو ئەنجامدەرێ ئەڤێ كوشتارێ حكومەتا دسەرداچووی و چەتە ئەوێن دەستێن وان ب خوينا ئەرمەنان و مەزلوومان د سور بكەرێن ئەڤێ چەندێنە، كەواتە بەرپرس و تاوانبارێ سەركی و ئێكانە يێ قركرنا ئەرمەنان كومەلا ئيتتيحادو تەرەقی و زەلامێن وێ يێن دەست بخوين و كوژەكن(Coşkun, 2019, s 133).

٣.بابەتێ سيونيزمێ:

رەفعەت بەگ هەر تشتەكێ د دەولەتا ئوسمانيدا پەيدا بووی دكرە ستوويێ سيونيزمێ و جوهييان، هەتا سەبارەت ئەڤێ چەندێ ل سالا ١٩٢٣ ناميلكەيەك ل ژێر ناڤێ(ئەو سيونيزم و جوهيێن دەولەتا ئوسمانی ژناڤبری) بەلاڤكر، ب هزرا رەفعەت بەگی حساباتێن جوهييان دگەل دەولەتا ئوسمانی د كوورو دوورن، هەڤركييا جوهييان دگەل دەولەتا ئوسمانی ڤەدگەرينيت بۆ سالا ١٤١٦ێ دەمێ ياخيبوونا شێخ بەدرەددين[4](Rıfat, 2013, s30)ێ پەيدا بووی، دەستێ جوهييان لپ شت ئەڤێ ياخيبوونێ بوو، ئەوژی ب رێكا دوو كەسان بناڤێ(هوتولاک كەمال و عەوام سوسا) مەرەما وان ژ ئەڤێ چەندێ هەرفاندنا دەولەتا ئوسمانی و دامەزراندنا دەولەتا ئيسرائيلی ل جهێ ئەوێ بوو، هەروەسا رێكخراوا(ئاهی)ئێک ژ رێكخراوێن جوهييان بوو، بەردەوام د خەبات و بەرخودانێدا بوو بۆ هندێ كو دەولەتا ئوسمانی لاواز بكەت بۆ مەرەمێن خو يێن تايبەتی(Coşkun 2019, s135)، لادان و كوشتنا سولتان عەبدولعەزيزی، راكرنا سولتان مورادێ پێنجێ و لادانان سولتان عەبدولحەميدێ دووێ ژی كارێ جوهييان بوو، رێكخراو و چالاكڤانێن جوهيی ل ٢١ گولان ١٨٨٩رێكخراوەک بناڤێ(ئيتتيحادو تەرقی)ل باژێرێ سەلانيک ل ژێر درووشمێن(ئازادی، وەكهەڤی و برايەتيێ)دامەزراند، رەفعەت بەگ ئەڤێ كومەلێ ب كومەلا توڤێ نيفاقێ و تێكدانێ دناڤ دەولەتا ئوسمانيدا ب ناڤ دكەت،

هەروەسا دیار دکەت پشتی ئێخستنا سولتان عەبدولحەمیدی ب تمامی دەولەت بسەرکێشییا ئیتتیحادیان کەفتبوو بن دەستێ سیونیزمێ(Rıfat, 2009, s 32).

رەفعەت بەگ دیاردکەت"ل چرییا ئێکێ ١٩٠٧ کومبوونەک دناڤبەرا ئیتتیحادیان و تایێ رۆژهەلات یێ رێکخراوا ماسونی، سەبارەت پاشەرۆژا برێڤەبرنا دەولەتا ئوسمانی کومبوونەک هاتەکرن، مەولانازدە ب ئەڤی رەنگی بەحسێ ئەڤێ کومبوونێ دکەت:"شکاندنا هێزاد دینی د دەولەتا ئوسمانیدا، بەلاڤکرنا ئابورێ دەولەتێ دناڤبەرا برایێن هەڤپشک، لاوازکرن و ژناڤبرنا خیلافەتێ ب رەنگەکێ هێدی هێدی، هەتا دەم دهێت دێ سەلتەنەت ژی هێتە ژناڤبرن، دێ کومارەک ل جهێ وێ هێتە دامەزراندن، ب مەرەما دامەزراندنا دەولەتا ئیسرائیلی دەست ب شەرەکێ جیهانی هاتەکرن، دەولەت ڤێکرا هاتنە بەردان، و دەولەتا ئوسمانی پالدا بۆ لایێ دەولەتا ئەلمانیا و بەشداری د شەریدا کر، ئەڤ چەندە بوو ئەگەرێ شکەستنا دەولەتا ئوسمانی، ئەڤ دەولەتا ژییێ وێ شەش سەد سال دماوێ ١٠ سالان دا بدەستێن ئیتتیحادیان و ب هاندانا سیونیزمێ دەولەت هاتە ژناڤبرن"هەر چەندە د ئەڤێ چەندێدا موبالەغەک مەزن هاتییەکرن") (Rıfat, 2009, s34).

هەروەسا دبوارێ دروستکرنا دەولەتا تورکی یا نوودا دبێژیت"پشتی شەرێ جیهانی باژێرێ ئیزمیر ژلایێ یونانیاڤە هاتە داگیرکرن، دەستێ سیونیزمێ لپشت ئەڤێ چەندێ بوو، ئەڤ چەندە پێنگاڤێن دامەزراندنا دەولەتا بچووک بۆ ب ناڤێ کومارا تورکی بسەرکێشییان کەسەکێ لایەنگرو ئەندام د لوجایا رۆژهەلات یا ماسونیدا ب ناڤێ مستەفا کەمالی، ئەوێ پێشتر هاتییە هنارتن بۆ ئەنادولێ داکو سەرکێشییا هێزێن ئوسمانی بکەت، بگورەی وان پروگرام و پلانێن پێشتر هاتینە دارێشتن کو دێ بزاڤەکا سەربەخویێ هێتە ئەنجامدان ژلایێ مستەفا کەمالیڤە و دێ ئەڤ چەندە ب دامەراندنا کومارا تورکی بدووماهی هێت"(Coşkun, 2019, s 130).

ب: بابەتێ جاسووسیێ

پشتی بدووماهی هاتنا شەرێ جیهانی یێ ئێکێ رەفعەت بەگی بەشداری د پرانییا کومەل و پارت و رێکخراوێن سیاسی یێن کوردیدا ئەوێن داخوازا سەربەخویی و ئوتونومییا کوردستانێ کر، ب مەرەما بدەستڤەئینانا پشتەڤنییا دەولەتێن مەزن مینا بریتانیا، فرەنسا و یونانستانێ ئەوی روونشتن دگەل وان ئەنجام داینە(Coşkun, 2019, s 135)، پشتی دامەزراندنا دەولەتا تورکی و دەرکرنا بریارا دەرئێخستنا ١٥٠ کەسان ژ وەلاتێ تورکی ب تومەتا خیانەتێ و هەڤکارییا دوژمنان، یا سەیر ئەوە گوتگوتک بەلاڤ ببوون ل دور هندێ کو رەفعەت بەگی خیانەت ل وان رێکخراوێن کوردی دکر ئەوێن بەشدار دناڤدا واندا، و زانیاری و دەنگوباسێن ڤان رێکخراوان بۆ دەوەلەتا تورکی دبرن، هەروەسا دهێتە گوتن کو دەمێ ئەو ل رومانیا ل باژێرێ(بوخارست) ل ٨ چریيا ئێکێ ١٩٢٥ دگەل(ئەدهەم چەرکەس)ی کار دکر، ئەوی چالاکیێن خو بۆ قونسولێ تورکی ل ئەسینا یێن گوتین(Bingöl, 1994, s181)، هەردیسان ل سالا ١٩٢٧ ناسناڤا لوبنانی-بەیروتێ بدەست خوڤە دئینیت، هەروەسا ل سالا ١٩٣٠ ئەوی داخوازا هاریکارییا ماددی ژ قونسولێ تورکی ل حەلەبێ کرییە، ب مەرەما چاپکرنا چالاکیێن خو یێن کومەلا خویبوون و هەڤالێ وی وەزیرێ ناڤخو یێ بەرێ(محەممەد عەلی بەگی)، ڤان بەلگە و نڤیسێن خو بەلاڤبکەن ب رەنگەکێ هێدی هێدی و وەک نامە، بۆ ئەڤێ چەندێ ئەو پێدڤی ب ١٠٠ زێران هەیە، رەفعەت بەگی داخوازا ئەڤان زێران ژ قونسولی دکەت، بەلێ دڤێت ئەڤ چەندە ب رەنگەکێ نهێنی بمینیت دناڤبەرا هەردوو لایاندا، بەلێ دەولەتێ ئەڤ چەندە قەبوول نەکر و بۆ رەفعەت بەگی دیارکر کو دەمێ ئەو ڤان بەلگە و زانیارییان پێشکێشی دەولەتێ کەت، ئەو دێ بەرامبەری ئەڤان زانیارییان هێتە خەلاتکرن و رێز ل وێ ئێتە گرتن پارە ژی دێ بۆ ئێتە مەزاختن(Alakom, 1998, s33).

ج. مرنا مەولانازادە رەفعەت بەگی

دەمێ رەفعەت بەگ ل باژێرێ حەلەب ئەوی و رەفیق خالد بەگی رۆژنامەیا(وەحدەت)دەرئێخست، هەروەسا دووماهی کارێ رەفعەت بەگی ل حەلەب چاپکرنا پەرتووکا(رووێ ناڤخو یێ شورەشا تورکی)دەرئێخست، پاشی ل ئەیلولا سالا ١٩٣٠ ژ ئەگەرێ جەلتا دلی ل حەلەبێ گیانێ خو ژ دەست ددەت (Birinci, 1996, s 384).

- ئەنجام

پشتی دووڤچوونا ل سەر بابەتێ ژیان و رولێ سیاسی یێ مەولانازادە رەفعەت بەگی هاتییەکرن، ڤەکۆلین گەهشتە کومەکا ئەنجامان ژ ئەوان ژی:

١.مەولانازادە رەفعەت ب بوورینا دەمی و پێگەهشتنا هزرێن وی و ب پەیدابوونا بویەرێن نوو، گوهوورین بسەر هزرێن ویدا هاتن، مینا دەست بەردان ژ هزرێن خو یێن گرێدای لامەرکەزییەتێ و چوون بەرەڤ هزرێن کوردپەروەری و سەربەخوبوونێ.

٢.رەفعەت بەگ د هەمی دەمێن ژیانا خودا نەچوو بەرەیێ دەستهەلاتێ، ژبەر هندێ هەردەم یێ زولم لێکری بوو، هەردەم د چەپەرێ شکەستی دابوو.

٣.رەفعەت بەگ مروڤەکێ خودان ئیرادەکا مەزن بوو، ب چ رەنگان ئەوی دەستنەداهێلان، سەرەرایی هەمی ئاستەنگ و نەخوشیان ئەوی بەردەوامی دا کاروانێ خەباتێ و چ جارا توشی خەموکی و بێ ئومێدیێ نەبوو.

٤.رەفعەت بەگ د شییا ژیانەکا ئارام و د بەرفرەهییەکا خوشدا دەرباز بکەت، بەلێ ئەوی ئەڤ رێکە نەگرتە بەر، چوو بەرەڤ ناڤا جەماوەری و گوهێ خو دا دەنگێ جادێ، هەتا ئەو بوویە ئێک ژ ئالاڤێن سەرەکی یێن گەهاندنا گلەیێن خەلکی بۆ دەستهەلاتێ.

٥.رەفعەت بەگ بۆ گەهاندنا پەیاما خو ب رەنگ و جورێن جودا جودا کارکر و نە راوەستا، ڤەستا کومەل و رۆژنامەیێن جودا کر، بۆ گەهاندنا پەیامێ ئەوی چ پێداگیری نەکرن.

٦.تێکەلیێن باش هەبوون دگەل رەوشەنبیرو خەباتکەرێن کورد یێن وی دەمەی مینا(شەریف پاشای، عەزیز بەگێ بابان و هەردوو برا جەلادەت و کامیران بەدرخان..هتد)

٧.د هەمی سەردەماندا رەفعەت بەگ توشی هێرشێن دژوار یێن دەولەتا ئوسمانی، ئیتتیحادیان و سەردەمێ مستەفا کەمالی بوون، ژ بەر ل هەمی دەمان ئەو د چەپەرێ هەڤدژدا بوو، هەردەم د هەڤرکیێدا بوو د گەل دەستهەلاتێ.

- پەراوێز

1. محەمەد نەجیب نادر بەگ: ل سالا ١٨٥٦ ل گزیرتا ساکز ژ دایک بوویە، د ماوەیێ ژیانا خودا ئەڤی کەسی د گەلەک بوارأندا خودان سەربوور و شارەزایەکا باش بوو، مینا بوارێن وەرگێران، فێرکرن، روژنامەڤانی و بیرکاری، بەلێ ژ بەر شارەزایەتیا ئەوی د تایبەتمەندییا بیرکارییێدا ئەو ب ناڤێ(محەمەد بیرکاری)هاتییە بناڤکرن، ل سالا ١٩٢٧ ل ئیستانبولێ چوویە بەر دلوڤانییا خودێ، بۆ پتر پێزانینان ل دور ئەڤی کەسی سەحکە: Aksoy, Yavuz. (2000), **Matematik ve Tarih**, Cilt IV, Yıldız Teknik Üniversitesi Vakıf Yayınları, istanbul.

2. میر سەباحەدین: ناڤێ ئەوی یێ دروست محەمەد سەباحەدینە، کورێ داماد مەحموود جەلالەدین پاشایە، ناڤێ دەیکا ئەوی سەنیحا سولتانە، کچا سولتان عەبدولمەجیدێ دووێ و خویشکا سولتان عەبدولحەمیدێ دوویە، د ژێدەرێن تورکیدا ب(سولتانزادە)و د ژێدەرێن بیانیدا ب(پرەنس-میر)دهێتە زانین، خواندنا خو لبەر دەستێن ماموستایێن باش دەست پێکرییە، شارەزا بوو د زمانێن عەرەبی، فارسی، فرەنسی و ئینگلیزێدا، پشتی تێکچوونا پەیوەندیێن بابێ وی و سولتان عەبدولحەمیدی ل سالا ١٨٩٩ ئەو د چنە پاریس، ب مەرەما هەڤرکییا سولتاێ ناڤبری ئەو قەستا ئەوان رێکخراو کومەلێن هەڤدژ بۆ سولتانی دکەت مینا ئیتیحادو تەرەقی، ل سالا ١٩٤٨ ل سویسرا چوویە بەر دلوڤانییا خودێ. بۆ پتر پێزانینان لدور ئەڤی کەسی سەحکە: Erkul, Ali. (1982), **Pırens Sabahattin**, Türk Toplum Bilimler dergisi, Hazırlayan,Emre Kongar, istanbul.

3. شەریف پاشا: ل سالا ١٨٦٥ ل ئیستانبولێ هاتییە سەر دونیایێ، کورێ سەعید پاشایە، ژ بنەمالا بابانە، بابێ ئەوی ئێک ژ زەلامێن ماقویل خودان جهەکێ بلند د دەولەتا ئوسمانیدا، سەعید پاشایێ بابێ شەریف پاشای پوستێ وەزیرێ دەرڤە یێ دەولەتا ئوسمانی بستوپێ خوڤە گرتییە، هەروەسا یێ بوویە راوێژکارێ سولتان عەبدولحەمیدێ دووێ، شەریف پاشای دەست بخواندنا خو کرییە ل مەدرەسا(گەلەتەسەرای)کو ئەڤە ئێک ژ مەدرەسەیێن هەرە بناڤ و دەنگێن دەولەتا ئوسمانی بوو، گەلەک پلە و پوست د دەولەتا ئوسمانیدا وەرگرت بوون، مینا سەرلەشکەر ل قونسولا ئوسمانی ل فرەنسا، هەروەسا ل قونسولیا ئوسمانی ل بروکسەل دەست بکار بوویە، پشتی هینگێ د ناڤبەرا سالێن ١٨٩٨-١٩٠٨ بۆ ماوەیێ ١٠ سالان بوویە قونسولێ ئوسمانی ل وەلاتێ سویدێ، ئەو دهێتە زانین ب ئێکەمین دیپلوماتێ کوردان بتایبەتی د ماوەیێ کونگرێ ئاشتیێ ل پاریسدا پشتی بدووماهی هاتنا شەرێ جیهانی یێ ئێکێ، ل سالا ١٩٥١ ل پاریس چوویە بەر رەحما خودێ، بۆ پتر پێزانینان لدور شەریف پاشای سەحکە: الاکوم، روهات. (٢٠٠٦)، **شريف باشا سنوات عاصفه لديبلوماسى كردى**، الدار العربيه للموسوعات، القاهره.

4. شێخ بەدرەدین: ناڤێ ئەوی یێ دروست وەک ئەو بخو دیاردکەت مەحموودە، ل سالا ١٣٥٨-١٣٥٩ ل دەڤەرەکێ ب ناڤێ(سیماڤنا)سەر ب باژێرێ ئێدیرنەڤە هاتییە سەر دونیایێ، ناڤێ بابێ ئەوی(ئیسرائیل)ە، بابێ ئەوی هەم قازیێ ئەڤێ دەڤەرێ بوو، هەم ژی بەرپرسێ کەلهێ بوو، ناڤێ دەیکا ئوی(مەلەک خاتوون)ە، د بنەرەتدا ئەو دبیتە کچا بەرپرسێ کەلها(دیمەتوڤایا)یا رومی، بەلێ پشتی هینگێ بوویە موسلمان، ئەو سوفییەکێ بناڤ و دەنگ بوو، وەک کەسەک ئایینی دیار بوویە، ب یاخیبوونەکێ رابوویە دژی دەولەتا ئوسمانی، ل سالا ١٤٢٠ چوویە بەر دلوڤانییا خودێ، بپ پتر پێزانینان ل دور ئەڤی کەسی، سەحکە: Karaman, Ramazan. (1998), **Din ve Sosyal Bir Olay Olarak ŞeyıhBedrettin** Hareketi, sayı 14, istanbul.

- لیستا ژێدەران

١.بەلگەنامەیێن ئوسمانی:

1.BOA, BEO, D:3462, G:259633
2.BOA, DH.MKT, D:431, G:1
3.BOA, DH.MKT, D:431, G:1
4.BOA,DH.MKT,D:915,G:23
5.BOA.DH.TMIK,D:156,G:26

٢.بیرەوەری:

1.Rıfat, Mevlanazade. (2009) **Sürgün Hatıratlarım**, hazirlayan:Mithat Kutlar, avesta, Istanbul.
2.Mizanci, Murad. (1997) **Tatli Emeller Aci Hakikatler**, Hazirlayan:Celile Eren, istanbul.

٣.نامەیێن ئەکادیمی:

1.Bingöl, Sedat. (1994) **yüzellikler meselesi**, Hacetepe Üniversitesi Atatürk ilk eve inklaplar enistitüsü, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara.
2.Coşkun, Mustafa. (2019) **Mevlanazade Rıfat beyın Gazetecelik ve Siyasi Faliyetleri**, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Istanbul üniversitesi sosyal bilimler enistitüsü tarih ana bilimdalı, İstanbul.

٤. پەرتووک:

1.**Açık Arıza,Serbesti, 28 Teşrinisani1324(11 Aralik 1908)No:27.**
2.Akşin, Sina. (1974) **Fedakaran-i Millet Cemiyeti**, Ankara Siyasal Üneversitesi siyasal bilgiler fakültesi dergisi, sayi29, Ankara.
3.Alakom, Rohat. (1998) **Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklaması**, Avesta, istanbul.
4.Arslan, Bahar. (2016) **II Mesrutiyet ve cumhuriyet 1908-1923 Tarihsel, ideolojik ve Olgusal Bir Karsilastirma**, izmir.
5.Beyhan, Mehmet Ali. (1993) **Bir II Abdülhamit Devri Aydınının Profili:Lastik Said Bey**, osmanlı Araştırmaları, sayi 13, Istanbul.
6.Birinci, Ali. (1996) **Abdulrahman Nacım**, Mütafarika, sayı 89, istanbul.
7.Birinci, Ali. (1996) **Abdulrahman Nacım**, Müteferrika, sayı 9, Istanbul.
8.Bulut, Faik. (2020) **Bir Kurt Diplomatı olarak Rıfat Bey**, independent Türkçesi, Istanbul.
9.Bulut, Faik. (2016) **Bir Kürt diplomatı olarak Rıfat bey**, Istanbul.
10.Çapanoğlu, Münir Süleyman. (1964) **Türkiyede Sosyalizım Hareketleri ve Sosyalist Hilmi**, pınar yayınları, istanbul.
11.Çetinsaya, Gökhan. (2016) **II.Abdulhamidin iç politikası; bir dönemlendirme denemesi,** Osmanlı Araştırmalar Dergisi, sayı 49, İstanbul.
12.Durmaz, ibrahim. (1999) **Mizancu Murad Bey ve Siyasi Fikirleri**, SBF Dergisi, Sayi,74, Ankara.
13.Halıcı, Şaduman. (1998) **Yüzellilikler**, Eskişehir.
14.Hanilce, Murat. (2008) **II meşrutiyet dönemine dair hatırat bibliyografyasi dönemi**, bilig dergisi, istanbul.
15.Issı, Murat. (2010) **Hürriyet Aşığı Bir Osmanlı Aydını Mevlanazade**, **Toplumsal Tarihi**, Sayı 196, istanbul.
16.Kabacalı, Alpay. (1994) **Türk Basınında Demokrasi**, Kültür Bakanlığı Yayinları, Ankara.
17.Kaya, Mehmet ve Siklon, Sinem. (2012) **Bazı Osmanlı Gazetelerinde Siyasal Reklam ve Propaganda 1908-1918**, CTAD, 2012, Sayi 16, Niğde.
18.Kaya, Yakup. (2017) **Siyasi ve ideolojik kimliğile Mevlanazade Rıfat bey**, insan ve toplum bilimleri dergisi, sayı 3, karabük.
19.Kerimoglu, Hasan Taner. (2009) **II mesrutiyet doneminde Genel Haklar Savunusu Yapan Bir**

28.Rıfat, Mevlanazade bey. (2017) **Türkiye ınklabının içyüzü**, kaknüs yayınları, hazırlayan:Kemal Kahraman, istanbul.
29.Rıfat, Mezvlanazade Bey. (2013) **Siyonistler Osmanliyı nasıl yıktı**?Derin Tarih kültür yayınları, istanbul.
30.Serfiraz, Mesud.(2016) **Celadet Bedirxan ve Serbesti Gazetesi 1918-1919**, Kürt Tarihi, sayi 60, Istanbul.
31.Şimşi, Bilal. (2009) **Kürtçülük II**, Bilgi yayınları, Ankara.
32.Tas, Latif.(2014) **The Mayth of the Ottoman Millet System, its Treatment of Kurds and a Discussion of Territorial and non-Territorial Autonomy**, Tuta Sub Aegide Pallas(brill), london.
33.Tunaya, Tarık Zafer.(1988) **Türkiyede siyasal partiler, cilt I, ikinci Meşrutiyet Dönemi, 1908-1918**, ıstanbul.
34.Uğur, Uzman Merve.(2018) **Türk Basın Tarihi Uluslararası Sempozyumu**, Ankara.
Gazete Hukuk-i Umumiye, Çağdaş Türkiye Tarihi araştirmalar dergisi, cilt 8, sayi18-19,izmir.
20.Kerimoğlu, Hasan Taner. (2005) **Toplumsal Tarih**, istanbul.
21.Kırbıyık, Kasım. (1997) **Türiye Diyanet Vakfı Ansklopedisi**, cilt32, istanbul.
22.Koç, Yunus. (2018) **Osmanlı Son Döneminde Yayımlanan Kürtçe Dergilerde Kimlik ve Siyaset Tartışmaları 1900-1920**, istanbul.
23.Koloğlu, Orhan. (2006) **Osmanlıdan 21 Yüzyıla Basın Tarihi,** istanbul.
24.Köse, Metin Ziya. (1997) **Mekteb-I Osmani Tarihi**, cilt 32, istanbul.
25.Maaruf, Naci. (1997) **Türiye Diyanet Vakfı Ansklopedisi, cilt 32**, Istanbul.
26.Mumcu, Uğur. (1994) **Kürt islam Ayaklanması, 1919_1925**, Istanbul.
27.Nur. Rıza. (1995) **Cemiyeyt-I Hafiye gizli örgüt** Haz:Ahmet Nezih Gultekin, Istanbul.

مولانا زادة رفعت بك ١٨٦٩-١٩٣٠ حياته ودوره السياسي

الملخص

تُعد الدارسة والخوض في تاريخ السير الذاتية من أحد أهم فروع التاريخ في الوقت الحاضر، فان كتابة هذه السير وتتبع حياة هؤلاء الأشخاص في المجالات التي عملوا فيها تلقي الضوء على احداث تاريخية مهمة ربما كانت غافلة عن باحث التاريخ وتم نسيانها ضمن صفحات التاريخ غير المكتوب. بل أن هناك من يرى بان التاريخ فقط هو علم الابطال والشخصيات المهمة التي بصمت على صيرورة التاريخ في أزمنة وأمكنة محددة، فليس هناك تاريخ يستحق الدراسة والكتابة عنه الا تاريخ هؤلاء الابطال والشخصيات.

يمكن تطبيق تلك الفكرة الى حد ما على موضوع هذه الدراسة التي تحمل عنوان "مولانا زادة رفعت بك١٨٦٩-١٩٣٠:حياته ودوره السياسي" فحياة هذه الشخصية تحمل في طياتها اسرار تاريخية مهمة تتعلق بالتحول الدستوري في الدولة العثمانية خلال الربع الأول من القرن العشرين، وكذلك في الحياة السياسية والثقافية الكردية؛ إذ يعد مولانا زادة من الجيل الأول للقوميين الكرد الذين ناضلوا من أجل وضع بلاد الكرد "كردستان" على الخارطة السياسية في الشرق الأوسط الجديد. فالمتتبع لحياة هذه الشخصية الكردية سيرى مدى تطور الاحداث السياسية في الدولة العثمانية خاصة بعد الانقلاب العثماني في تموز ١٩٠٨، والصراع الذي نشب بين القوميات المختلفة الداخلة ضمن حدود الدولة العثمانية إذ حاولت تلك القوميات وعلى رأسها الاتراك والكرد والارمن في الظفر بالقطعة الكبرى من أراضي الدولة العثمانية في كردستان والاناضول والتي عاش معظم فصولها مولانا زادة رفعت.

عاش مولانا زادة رفعت في عهد التحولات الكبرى التي شهدتها الدولة العثمانية وكردستان، بدءاً من الانقلاب العثماني في تموز ١٩٠٨مروراً بالحرب العالمية الأولى وانتهاءً بتأسيس الجمهورية التركية الحديثة في عام ١٩٢٣على يد مصطفى كمال باشا، لذلك تحاول هذه الدراسة الإجابة على عديد الأسئلة منها: ما هي العوامل المؤثرة في فكر مولانا زادة رفعت؟ كيف كان موقفه من السلطان عبد الحميد الثاني ١٨٧٦-١٩٠٩؟ هل ساند الاتحاديين في انقلابهم في عام ١٩٠٨ أم وقف بالضد منهم؟ كيف تكونت الفكرة القومية الكردية لديه؟ هل كان من المساندين لتأسيس دولة كردستان أم كان يحمل فكراً عثمانياً؟ لماذا كان له موقفاً متشدداً من مصطفى كمال باشا والدولة التركية الحديثة؟ كيف كانت أيامه الأخيرة؟ أسئلة أخرى كثيرة تطرح في هذا المضمار تحاول الدراسة الإجابة عنها بالاستناد على الوثائق والمصادر التاريخية التي تناولت سيرة هذه الشخصية.

الكلمات الدالة: كردستان، الدولة العثمانية، المشروطية، سربستي، فيدايي الشعب.

Mawlana zada rifaat bag 1869-1930 his life and political role

Abstract:

It's clear that study and maneuvering of historical biography is a significant aspects of history of nowadays, studying of biography and story that related to those duties which people worked in had moved through many great events of history, they have been ignored through historical study and been neglected in history. However, it needs to say that history is deeply a science of braver' and persons, as they played a great role in history especially during crisis and limited events, studying history has not had a point without taking persons and leaders into considerations.

This idea could be taken into account on this study, which is entitled "Mawlana Zada Rifaat Zada Bag 1869-1930: his life and political role", biography of this person related to many clandestine event, which were related to the Ottoman state constitution during the first decade of twenty centuries, also political and cultural life of Kurds, Mawlana Zada was the first Kurdish nationalist generation, who struggled in favor of Kurdish land (Kurdistan) in the political map of the new Middle East, biography of this Kurdish person related to the transformation of political event of the Ottoman state, particularly after the Ottoman coup date of July 1908, furthermore the internal challenges between ethnics of the Ottomans state, these event moved nations particularly Kurds , Turks and Armens to divide Ottoman state in Kurdistan, Anatolia which Mawlana Zada Rifaat lived.

Mawlana Zada Rifaat lived during the greatest transformation that were happened in the Ottoman state and Kurdistan, this period conducted from the July 1980 coup continued till the First World war and ended when the new Turkish Republic established in 1923 by Mustafa Kamal Pasha, this study attempts to answer some questions such as: What factors influenced Mawlana Zada Rifaat's ideas? What was his attitude to the second Sulltan Abdulhamid 1876-1909? Did he support the 1908 coup d'état of youngest Turks or he stand against it? How his Kurdish national idea developed? Did he support the establishment of Kurdistan state and held the Ottoman idea? Why his attitude was effectively strong to Kamal Mastafa Pasha and Turkish new state? How was his life looked like at the end? this study has many questions and had answered these questions according to documents and historical references.

Keywords: Kurdistan, Ottoman State, Constitution, Sarbaste, Sacrificing of Nation.